

The Legal Regime of the Caspian Sea, Past, Present and the Future: From the Position of State Succession to the Conclusion of the 2018 Aktau Convention (Part One: State Succession)

Seyed Jamal Seifi¹

1. Associate Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
Email: sj-seifi@sbu.ac.ir

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.334451.2000

Received:
18 January 2022

Accepted:
10 April 2022

Published:
7 June 2022

A B S T R A C T

With the creation of new coastal States in the Caspian shore, there was no territorial replacement that would affect Iran's coastal access to the Caspian Sea. The new coastal States all succeeded to the former Soviet Union in the latter's territory. The concept of being a Soviet successor means that a "replacement of one State by another in the sovereignty over the territory" of the Soviet Union has occurred. The international legal principle of "land dominates the sea" is the point of departure for determining the coastal State's maritime rights. The existence of equal shipping rights in the Caspian, envisioned in the Treaties of 1921 and 1940, does not equate with the existence of a comprehensive legal regime for this Sea. The determination of a ten-mile fishing area along the coast of each

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

State under the 1940 Treaty, was itself based on the principle of “the land dominates the sea”. It shows that the allocation of this area during the time of the Soviet Union was also based on the length of the coast of the littoral States. Signature of the Aktau Convention by the Government of Iran implies the lack of persuasive strength of the position of equal and common sovereignty as advanced by the maximalist view of some Iranian writers, but the participation itself is a realistic measure corresponding to international law and international relations.

Keywords: Caspian Sea, Succession of States, Legal Regime, Land dominates the Sea, Aktau Convention.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Seyed Jamal Seifi: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision, Project administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Seifi, Seyed Jamal. “Being “The Legal Regime of the Caspian Sea, Past, Present and the Future: From the Position of State Succession to the Conclusion of the 2018 Aktau Convention (Part One: State Succession)” *Journal of Legal Research* 21, no. 49 (June 7, 2022): 7-38.

E x t e n d e d   A b s t r a c t

The Caspian Sea is the largest natural lake in the world and due to its huge size it has always been described as a “sea”. The Caspian Sea has an undeniable importance in a variety of ways and for various economic activities, including shipping, commercial, energy, as well as environment and security, which makes it equally important for the respective coastal States. Especially, after the collapse of the Soviet Union and the emergence of the three newly established republics of Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan along with Iran and Russia in the vicinity of the sea, the issue of the legal status of the Caspian Sea acquired new dimensions. Eventually, the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed on 12 August 2018 in Aktau, Kazakhstan, with participation of all the coastal States.

The “legal regime of the Caspian Sea” means a set of rules governing all actions performed in the region. Regulations relating to shipping, fishing, exploitation of living and non-living resources, environment, delimitation of maritime boundaries, flights over the sea, and so on are the main elements of this legal regime. The Aktau Convention has attempted to regulate the main elements of the legal regime of the Caspian Sea and allocation of the areas subject to national jurisdiction, such as territorial waters, fishing zone, division of the seabed and subsoil thereof, as well as the areas for common use. However, in a number of cases the exact details of the obligations have been made subject to further agreements, which will eventually become annexes to the 2018 Convention.

This article seeks to discuss the legal status of the Caspian Sea during the Tsarist Russia and the Soviet Union. It will also examine the most important issues and positions of the Iranian writers and Iranian authorities after the collapse of the Soviet Union, as a subject worthy of historical review and also as a prelude to the 2018 Aktau Convention, so that the strength of those positions and the need for the conclusion of the Aktau Convention can be better understood. The focus of this article is to evaluate the position of the Iranian authors and Iranian authorities on the effects of State succession to the 1921 and 1940 treaties between Iran and the Soviet Union, in order to inquire whether these treaties established a comprehensive and sustainable legal regime in the Caspian Sea; even though that position has now lost its significance due to the signature of the Aktau Convention by the Iranian government. In one sense, it can be said that participation in the drafting and signing of the Aktau Convention by the Iranian government constitutes an acknowledgment of inadequacy of persuasive power and lack of progress of the position of common sovereignty based on succession of States to the treaties of 1921 and 1940.

With the creation of new coastal States in the Caspian shore, there was no territorial replacement that would affect Iran's coastal access to the Caspian Sea. The new coastal States all succeeded to the former Soviet Union in the latter's territory. The concept of being a Soviet successor means that a "replacement of one State by another in the sovereignty over the territory" of the Soviet Union has occurred. The international legal principle of "land dominates the sea" is the point of departure for determining the coastal State's maritime rights. The existence of equal shipping rights in the Caspian, envisioned in the Treaties of 1921 and 1940, does not equate with the existence of a comprehensive legal regime for this Sea. The determination of a ten-mile fishing area along the coast of each State under the 1940 Treaty, was itself based on the principle of "the land dominates the sea". It shows that the allocation of this area during the time of the Soviet Union was also based on the length of the coast of the littoral States. Accordingly, the legal position premised on equal and common sovereignty over all maritime areas, based on the argument of State succession to the 1921 and 1940 Treaties with the Soviet Union, was imbued with serious flaws both from the point of view of the law of State succession and of the legal principles pertaining to the rights and duties of coastal States, and as such, it was unlikely to succeed.

Signature of the Aktau Convention by the Government of Iran implies the lack of persuasive strength of the so-called "position of equal and common sovereignty" as advanced by the maximalist view of some Iranian writers, but the participation itself is a realistic measure corresponding to international law and international relations.

رژیم حقوقی دریای خزر، گذشته، حال و آینده: از طرح جانشینی دولت تا وضع کنوانسیون آکتائو (۲۰۱۸) (قسمت اول: طرح جانشینی دولت‌ها)

سید جمال سیفی^۱

۱. دانشیار، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: Email: sj-seifi@sbu.ac.ir

چکیده:

با ایجاد دولت‌های ساحلی جدید در دریای خزر، جابه‌جایی سرزمینی که میزان دسترسی ساحلی ایران به دریای خزر را تغییر دهد، واقع نشد. دولت‌های جدید ساحلی همگی در سرزمین شوروی سابق جانشین آن دولت شدند. معنی جانشین شوروی بودن این است که «جایگزینی یک دولت به جای دولت دیگر از حیث حاکمیت بر سرزمین» شوروی رخ داده است. اصل حقوقی بین‌المللی «خشکی بر دریا مسلط است» نقطه عزیمت برای تعیین حقوق دریایی دولت ساحلی است. حق کشتیرانی «بالسویه» در دریای خزر که در معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ پیش بین شده ملازمه‌ای با تعیین رژیم حقوقی جامع دریای خزر ندارد. اصولاً، حق استفاده از دریا ملازمه‌ای با مالکیت آن ندارد. حق حاکمیت بر مناطق دریایی باید با مراجعه به مبانی اصلی خود احراز گردد. تعیین منطقه ماهیگیری ده مایلی در

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2022.334451.2000

تاریخ دریافت:
۲۸ دی ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:
۲۱ فروردین ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:
۱۷ خرداد ۱۴۰۱

طول ساحل هر دولت به موجب معاهده ۱۹۴۰، خود مبتنی بر اصل «خشکی بر دریا مسلط است»، تنظیم شده و نشان می‌دهد که تخصیص منطقه مذکور در زمان اتحاد شوروی نیز بر طبق طول ساحل دولت‌ها صورت گرفته است. مشارکت در تدوین کنوانسیون آکتائو به عنوان یک رژیم حقوقی جدید و فراگیر، و به‌ویژه امضاء آن توسط دولت جمهوری اسلامی ایران، به معنی عدم پیشرفت دیدگاه اشتراک و تساوی حقوق دریایی دولت‌های ساحلی مبتنی بر طرح جانشینی دولت‌هاست، ولی در اصل خود اقدامی واقع‌بینانه از حیث حقوق و روابط بین‌المللی در پاسخگویی به مسائل جدید خزر است.

کلیدواژه‌ها:

دریای خزر، جانشینی دولت‌ها، رژیم حقوقی، کنوانسیون آکتائو.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سید جمال سیفی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبار‌سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

سیفی، سید جمال، «رژیم حقوقی دریای خزر، گذشته، حال و آینده: از طرح جانشینی دولت تا وضع کنوانسیون آکتائو (۲۰۱۸)» (قسمت اول: طرح جانشینی دولت‌ها). مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۱، ش. ۴۹ (۱۷ خرداد ۱۴۰۱): ۷-۳۸.

مقدمه

دریای خزر بزرگ‌ترین دریاچه طبیعی جهان است؛ با وسعت شگرف خود، همراه با اهمیت غیرقابل انکار این عرصه آبی در انواع فعالیت‌های اقتصادی اعم از کشتیرانی، تجاری، انرژی و همچنین محیط‌زیست و امنیت، موقعیت قابل توجهی را به آن اختصاص می‌دهد.^۱ بنابراین، حاکمیت قوانینی جامع و فراگیر در دریای خزر همواره حائز اهمیت بوده است. به‌ویژه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و ظهور سه کشور تازه تأسیس جمهوری‌های آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان در کنار ایران و روسیه در مجاورت دریا مسائل دریای خزر را اهمیت تازه‌ای بخشید. سرانجام کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر که با همکاری کشورهای عضو در ۱۲ اوت ۲۰۱۸ در آکتائو، قزاقستان، امضا شد.^۲ طبق یک روایت، درازای دریای خزر ۱۲۰۵ تا ۱۲۸۰ کیلومتر و پهنای آن ۲۰۲ تا ۵۵۴ کیلومتر است. مجموع طول سواحل دریای خزر ۶۳۷۹ کیلومتر است که ۶۴۰ کیلومتر آن در سواحل ایران قرار دارد.^۳ طبق روایتی دیگر، «از حدود ۴۴۰۰ کیلومتر خط ساحلی دریای خزر ۶۹۵ کیلومتر آن در روسیه، ۶۰۰ کیلومتر در جمهوری آذربایجان، ۸۲۰ کیلومتر در ایران، ۶۵۰ کیلومتر در ترکمنستان و ۱۶۰۰ کیلومتر در قزاقستان واقع است.»^۴

۱. برای مطالعه مقالات حقوقی راجع به وضعیت جغرافیایی و رژیم حقوقی دریای خزر عموماً رجوع کنید به منابع زیر: مهرداد ناظمی، «دریای خزر و حقوق بین‌الملل: گزینه‌های متفاوت با توجه به آرای دیوان بین‌المللی دادگستری»، *مجله حقوقی* ۲۶-۲۷ (۱۳۸۱-۱۳۸۰)، ۳۴۳-۳۴۸؛ بهمن آقائی، «رژیم حقوقی دریای مازندران»، *مجله حقوقی* ۸ (۱۳۶۶)، ۱۹۱-۲۱۴؛ مهرداد ناظمی، «بررسی رژیم حقوقی دریای خزر»، *مجلس و پژوهش* ۳۵ (۱۳۸۱)، ۲۵۱-۲۳۱؛ جمشید ممتاز و سعید میرزائی ینگجه، «رژیم حقوقی دریای خزر: دیدگاه‌های ایران»، *مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز* ۳۵ (۱۳۸۰)، ۷-۲۶؛ مجتبی دمیرچی‌لو، «نگاهی ایرانی به سیر تحولات رژیم حقوقی دریای خزر»، *دوفصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی*، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، ۱ (۱۳۸۶-۱۳۸۷)، ۲۱-۴۶؛ اکبر ولی‌زاده و مهدی صادقی، «کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر و جایگاه ایران در ژئوپلیتیک انرژی قفقاز جنوبی»، *مطالعات اوراسیای مرکزی* ۱۴ (۱۴۰۰)، ۱۵۳-۱۷۶؛ علیرضا پورشیخیان، «رژیم حقوقی دریای خزر: مشاع، تقسیم یا استمرار همکاری‌های چند جانبه»، *چشم‌انداز جغرافیایی (مطالعات انسانی)* ۱۵ (۱۳۹۰)، ۱۵-۳۴؛ فرهاد طلائی، «وضعیت حقوقی دریای خزر یک ضرورت برای رژیم حقوقی جدید و فراگیر»، *دنیای حقوقی* ۲۳ (۱۳۹۵)، ۴-۹؛ عباس ملکی، «کندوکاوی در نظام حقوقی خزر و سهم ایران»، ۳۱ خرداد (۱۳۸۴):

cultur.blogfa.com/post/2814

جلال‌الدین مدنی، «ایران در حاشیه! تأملی درباره رژیم حقوقی دریای خزر»، ۱۳۸۱، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،

ensani.ir/fa/article/8958/.

۲. کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر، منعقد شده در تاریخ ۲۱ مرداد ۱۳۹۷ برابر با ۱۲ آگوست ۲۰۱۸ میلادی در شهر آکتائو، قزاقستان، به زبان‌های آذربایجانی، فارسی، قزاقی، روسی، ترکمنی و انگلیسی که کلیه متون دارای اعتبار یکسان می‌باشند و در صورت بروز اختلاف به متن انگلیسی مراجعه خواهد شد.
۳. برای آگاهی از سوابق تاریخی و موقعیت جغرافیایی و اقتصادی دریای خزر نک آقائی، پیشین، ۱۹۱-۲۰۰؛ دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۲-۲۴.
۴. پژوهشگاه ملی اقیانوس‌شناسی و علوم جوی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دریاهای پیرامونی (دریای خزر)، ویژگی‌های سواحل دریای خزر ←

نگرانی‌هایی در مورد شکل مخروطی سواحل ایران در خزر^۵ مطرح شده است که موجب می‌شود به ایران سهم کمی از مناطق آب‌های سرزمینی، ماهیگیری و بستر دریا برسد.^۶ همچنین انتشار چندین گزارش خبری در مورد کنوانسیون آکتائو که اشاره به کاهش بالقوه قابل توجه سهم مفروض ایران می‌دهد^۷، نیاز به بررسی برخی از مهم‌ترین مفاد آن از دیدگاه حقوق بین‌الملل را ضروری می‌سازد.

«رژیم حقوقی دریای خزر» به معنای مجموعه قواعد حاکم بر تمام اعمال انجام شده در منطقه است. مقررات مربوط به کشتیرانی، ماهیگیری، بهره‌برداری از منابع زنده و غیرزنده، محیط‌زیست، تعیین حدود، پرواز بر فراز دریا و غیره از عناصر اصلی این رژیم حقوقی هستند. با بررسی مفاد کنوانسیون می‌توان نتیجه گرفت که این سند به طور نسبتاً جامع به مسائل اساسی در رژیم حقوقی می‌پردازد و تعهداتی را برای طرفین تعیین می‌کند. در عین حال در بیشتر موارد جزئیات دقیق تعهدات منوط به توافقات و پیوست‌های آتی است.

مقاله حاضر در پی آن است که ضمن اشاره به وضعیت حقوقی دریای خزر در دوران روسیه تزاری و اتحاد جماهیر شوروی، اهم مسائل و مواضع مطروحه از ناحیه مراجع و نویسندگان ایرانی پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی را به عنوان موضوعی شایسته بررسی تاریخی و همچنین به عنوان پیش‌درآمد تنظیم کنوانسیون سال ۲۰۱۸ آکتائو، مورد بررسی قرار دهد تا استحکام مواضع مذکور و زمینه‌ها و ضرورت تنظیم کنوانسیون آکتائو به خوبی درک شود. تمرکز بررسی در این قسمت از مقاله ارزیابی موضع مراجع و نویسندگان ایرانی در مورد آثار جانشینی دولت‌ها نسبت به معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی از حیث برقراری یک رژیم حقوقی جامع و مطلوب در دریای خزر است، هرچند که موضع مذکور اکنون با امضای کنوانسیون آکتائو از ناحیه دولت ایران اهمیت خود را به مقدار زیادی از دست داده است. به یک تعبیر، می‌توان گفت که مشارکت در تدوین و امضای کنوانسیون آکتائو از ناحیه ایران به منزله اذعان به نارسایی اقتاعی و عدم پیشرفت موضع

<http://www.inio.ac.ir/Default.aspx?tabid=2015>.

۵. اداره کل مهندسی سازمان سواحل و بنادر و دریانوردی، *ژئومورفولوژی در مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی ایران (جلد اول: سواحل دریای خزر) برگرفته از مطالعات طرح مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی ایران (ICZM)* (تهران: سازمان بنادر و دریانوردی، تهران، ۱۳۹۳).

۶. بنا بر مطالعات علمی، «مهم‌ترین پدیده زمین‌ساختی ساحل ایران وجود رشته کوه البرز است که سواحل ایران را محاصره کرده و به واسطه چند گسل بزرگ با اختلاف ارتفاع زیاد از ساحل متمایز است. بستر دریا در سوی ساحل ایران نیز ساختاری ناهمگن دارد به طوری که در بخش مرکزی آن حوضه پر ژرفای خزر قرار می‌گیرد. در این بخش ژرفای ۱۰۰ متر در فاصله ۱۵-۷ کیلومتری از ساحل واقع است. در بخش‌های خاوری و باختری ساحل ایران، بستر دریا کم‌شیب است چنان که ژرفای ۱۰۰ متر در بخش باختری در فاصله ۴۰-۲۰ کیلومتری از ساحل و در بخش خاوری در فاصله ۷۰-۶۰ کیلومتری آن قرار می‌گیرد.» (گزارش پژوهشگاه ملی اقیانوس‌شناسی و علوم جوی، پیشین؛ همچنین نک سید رمضان بحرینی و کوروش اتحاد، *زمین‌شناسی حوضه جنوب خزر/از نگاهی دیگر* (تهران: انتشارات سارگل، ۱۳۹۳)، ۹-۳۵، به‌ویژه راجع به منطقه نفتی سردار جنگل و استقرار سکوی نیمه‌شناور حفاری امیرکبیر در منطقه نفتی مذکور در فراساحل جنوبی دریای خزر، نک ۱۰ و ۱۴-۱۶.

۷. تاریخ ایرانی، ۲۴ مرداد ۱۳۹۷، کد ۶۴۱۴.

<http://tarikhirani.ir/fa/news/6414>.

حاکمیت مشترک مبتنی بر معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ است.

پس از ورود به کنوانسیون اوکئائو به عنوان رژیم حقوقی جاری دریای خزر (با فرض لازم‌الاجرا شدن آن پس از تصویب دولت ایران)، مفاد و تبعات مقررات این کنوانسیون از منظر اصول و قواعد حقوق بین‌الملل مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. در پایان، این مقاله به بررسی این موضوع می‌پردازد که با فرض لازم‌الاجرا شدن کنوانسیون اوکئائو مسائل باقیمانده و تنظیم نشده دریای خزر کدامند و حصول توافق در آن عرصه‌ها تا چه حد ضروری است و یا عدم حصول توافق در آن زمینه‌ها تا چه حد می‌تواند بر رژیم حقوقی جاری کنوانسیون تأثیر بگذارد.

۱- رژیم حقوقی دریای خزر قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی

نوشته‌ها از دوران سیادت ایران در دریای خزر از قرن ششم قبل از میلاد سخن گفته‌اند و به استثنای برخی دوران‌های کوتاه آن را تحت حاکمیت ایران تا زمان حمله مغول دانسته‌اند. تسلط مغولان بر دریای خزر تا ظهور صفویه که موجب احیای مجدد حاکمیت ایران بر دریای خزر گردید، ادامه داشت.^۸ منابع مذکور می‌پذیرند که از اواسط قرن ۱۶ میلادی و با ظهور پترکبیر و قدرت گرفتن روسیه حاکمیت بلامنزاع ایران در دریای خزر دچار چالش شد.^۹ در ارتباط با این دوران منابع مذکور صرفاً به جابه‌جایی کلی سلطه سیاسی در اطراف دریای خزر اشاره دارند، به طوری که به سختی می‌توان از درون آنها اجزای قوانین و مقررات حاکم بر دریای خزر را استحصال نمود.

منابع اتفاق نظر دارند که در اثر تحولات سیاسی و جغرافیایی منتهی به عهدنامه‌های گلستان، ترکمانچای و آخال، نه‌تنها در بخشی از ایالات و شهرهای واقع در سواحل دریای خزر جابه‌جایی حاکمیتی از ایران به روسیه صورت گرفت بلکه به موجب اسناد مذکور مقررات بین‌المللی راجع به دریای خزر وضع شد. بنابراین، بهتر است رژیم حقوقی دریای خزر در دوران قبل از فروپاشی اتحاد شوروی را از معاهده گلستان آغاز و ضمن مرور معاهدات ترکمانچای و آخال، با بررسی معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی به پایان ببریم.

۱-۱- پس از عهدنامه‌های گلستان، ترکمانچای و آخال

یکی از نکات قابل تأمل در برخی از نوشته‌های حقوقی معاصر در مورد دریای خزر در ایران، خصوصاً بعد از فروپاشی اتحاد شوروی، این است که غالب این نوشته‌ها تأثیر واگذاری تأسف‌بار بخش‌های بزرگی از ایالات و شهرهای شمالی واقع در سواحل خزر به موجب عهدنامه‌های گلستان، ترکمانچای و آخال به روسیه را در مباحث راجع به رژیم حقوقی دریای خزر مورد بررسی قرار نداده‌اند. نتیجه رویکرد یاد شده این بوده است که این نوشته‌ها اساساً مباحث خود را فارغ از تأثیر واگذاری‌های یاد

۸. دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۴-۲۵. داود بانود، «رژیم حقوقی دریای خزر: نگاهی به ابعاد محیط زیستی و امنیتی»، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز ۳۶ (۱۳۸۰)، ۶-۷.

۹. دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۵-۲۶. همچنین نک علی بیگدلی، «ایران و روسیه عصر صفوی»، پرتال علوم انسانی، ۱۳۸۷، ensani.ir/fa/article/10918/.

شده پیش برده‌اند و کمتر به تبعات آن در کاهش حضور و دسترسی ایران به دریای خزر و وضعیت حقوقی فعلی دریای مذکور پرداخته‌اند. به بیان دیگر، اغلب این نوشته‌ها محور بحث حقوقی خود را عمدتاً محدود به دو معاهده ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ نموده و با استناد به برخی از مفاد معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد شوروی از تساوی پنجاه درصدی حقوق ایران و اتحاد جماهیر شوروی بر دریای خزر در زمان اتحاد شوروی سخن به میان آورده‌اند.^{۱۰} گروهی از این نویسندگان در پرتو ظهور دولت‌های جانشین شوروی در دریای خزر، آخرالامر به نظریه تقسیم بالسویه دریای مذکور به سهام مساوی بیست درصدی بین پنج دولت ساحلی رسیده‌اند^{۱۱} و گروهی دیگر ضمن اصرار بر نظریه تساوی حقوق ایران و شوروی در دریای خزر و حفظ حقوق پنجاه درصدی ایران، از قابلیت تقسیم تنها سهام پنجاه درصدی اتحاد شوروی بین روسیه و سه دولت جانشین شوروی در دریای خزر سخن گفته‌اند.^{۱۲}

واقعیت این است که واگذاری شهرها و ایالات مستقر در ساحل دریای خزر به روسیه تزاری به موجب عهدنامه گلستان به این معنی بود که ایران به نسبت طول سواحل این شهرها و ایالات از دسترسی به دریای خزر نیز محروم گردید. واگذاری شهرها و ایالات متعدد ایران در عهدنامه گلستان موجب از دست رفتن بیش از ۱۳۶۰ کیلومتر از خطوط ساحلی ایران دریای خزر (که شامل ۹۵۵ کیلومتر خطوط ساحلی فعلی جمهوری آذربایجان و ۴۰۵ کیلومتر از خطوط ساحلی داغستان در دریای خزر است) و واگذاری آن به روسیه گردید.^{۱۳}

۱۰. آقائی، پیشین، ۱۹۱-۲۱۴ (این مقاله اندکی قبل از فروپاشی شوروی منتشر شده. لیکن، بقیه مقالاتی که در زیر می‌آیند بعد از فروپاشی شوروی منتشر شده‌اند)؛ ممتاز و میرزائی ینگجه، پیشین، ۷-۲۶؛ محمدرضا ضیائی بیگدلی، «رژیم حقوقی دریای خزر از دیدگاه حقوق جانشینی کشورها» *پژوهش حقوقی سیاست* ۲۶ (۱۳۸۸)، ۲۶۱-۲۷۴؛ ضیائی بیگدلی، «رژیم حقوق دریای خزر از دیدگاه حقوق جانشینی کشورها»، *ماهنامه حافظ* ۲ (۱۳۸۳)، ۶۲-۶۷؛ مدنی، پیشین؛ ملکی، «کندوکاوی در نظام حقوقی خزر و سهم ایران»، ۳۱ خرداد ۱۳۸۴.

cultur.blogfa.com/post/281

۱۱. ممتاز و میرزائی ینگجه، پیشین، ۱۶.

۱۲. مدنی، پیشین؛ یوسف مولائی، «رژیم حقوقی دریای خزر» شماره ۲، ۲۱۰۲، روزنامه ایران، ۳۱ فروردین ۱۳۸۱؛ ملکی، پیشین.

۱۳. عهدنامه گلستان پیمانی است که در روز دوشنبه و در تاریخ ۳ آبان ۱۱۹۲ خورشیدی برابر با ۲۹ شوال ۱۲۲۸ ه.ق. مطابق با ۲۵ اکتبر ۱۸۱۳ م در پی جنگ‌های ایران و روسیه در دوره قاجار بین این دو کشور در روستای گلستان امضا شد. به دنبال این قرارداد، حاکمیت بر بخش‌هایی از شمال دولت ایران شامل قفقاز، ارمنستان، ایالت‌های شرقی و تمام شهرها و شهرک‌ها و روستاهای مناطق غربی گرجستان در ساحل دریای سیاه و محال گروزیه (کورنه) شامل چچن و اینگوش امروزی از ایران سلب شده و به امپراتوری روسیه واگذار شد. طی این قرارداد در مجموع ۱۴ ولایت قفقازی ایران. ایالت‌ها و ولایت‌های چهارده‌گانه مزبور عبارت بودند از: ایالت گنجه و قره‌باغ، ولایت‌های شکی، شیروان، قبه، دربند، بادکوبه، داغستان و گرجستان، محال شوره‌گل، آچوق‌باشی، گروزیه، منگریل و آبخاز. افزون بر آن، بخشی از سرزمین تالش نیز به تصرف روس‌ها درآمد و حاکمیت بی چند و چون ایران بر دریای خزر، خدشه‌دار گردید به همراه بخشی از خانات تالش و سواحل ارزشمند دریای خزر برای ایران از دست رفت. (بنگرید به عبدالرضا هوشنگ مهدوی، *تاریخ روابط خارجی ایران* (۱۹۴۵-۱۵۰۰)، چاپ دوم (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۵)، (۲۱۱-۲۱۲).

بدیهی بود که با جابه‌جایی حاکمیتی نسبت به ایالات و شهرهای واقع در سواحل دریای خزر، به همان نسبت دسترسی ایران به دریای خزر و استفاده از آن محدود گردد. علاوه بر آن به موجب قسمت اخیر فصل پنجم معاهده گلستان ایران عملاً از داشتن کشتی نظامی در خزر محروم گردید. فصل پنجم مقرر می‌کرد:

«کشتی‌های دولت روسیه که برای معاملات بر روی دریای خزر تردد می‌نمایند به دستور سابق مآذون خواهند بود که به سواحل و بنادر جانب ایران عازم و نزدیک شوند و زمان طوفان و شکست کشتی از طرف ایران اعانت و یاری دوستانه نسبت به آنها بشود. کشتی‌های جانب ایران هم به دستور سابق مآذون خواهند بود که برای معامله روانه سواحل روسیه شوند و به همین نحو در هنگام شکست و طوفان از جانب روسیه اعانت و یاری دوستانه درباره ایشان معمول گردد. کشتی‌های عسکریه جنگی روسیه به طریقی که در زمان دوستی و یا در هر وقت کشتی‌های جنگی دولت روسیه با علم و بیدق در دریای خزر بوده‌اند حال نیز محض دوستی اذن داده می‌شود که به دستور سابق معمول گردد و احدى از دولت‌های دیگر سوای دولت روس کشتی‌های جنگی در دریای خزر نداشته باشد.» (تأکید افزوده شد).

به موجب عهدنامه ترکمانچای نیز محدودیت‌های جدیدی بر حقوق ایران در دریای خزر وضع شد.^{۱۴} به‌ویژه فصل هشتم عهدنامه مذکور ایران را از برخورداری از نیروی دریایی در دریای خزر محروم نمود. فصل مذکور مقرر می‌کرد:

«فصل هشتم - سفاین تجارتي روس مانند سابق استحقاق خواهند داشت که به آزادی بر دریای خزر به طول سواحل آن سیر کرده به کناره‌های آن فرود آیند و در حالت شکست کشتی در ایران اعانت و امداد خواهند یافت و همچنین کشتی‌های تجارتي ایران را استحقاق خواهد بود که به قرار سابق در بحر خزر سیر کرده، به سواحل روس آمد و شد نمایند و در آن سواحل در حال شکست کشتی به همان نسبت استعانت و امداد خواهند یافت. در باب سفاین حریبه که علم‌های عسکریه روسیه دارند چون از قدیم بالانفراد استحقاق داشتند که در بحر خزر سیر نمایند، لهذا همین حق مخصوص کما فی‌السابق امروز به اطمینان به ایشان وارد می‌شود، به‌نحوی که غیر از دولت روسیه هیچ دولت دیگر نمی‌تواند در بحر خزر کشتی جنگی داشته باشد.» (تأکید افزوده شد).

بالاخره، با امضای معاهده آخال^{۱۵} در سال ۱۸۸۱ و متعاقب آن تشکیل کمیسیون مرزی و امضای

۱۴. عهدنامه ترکمانچای پیمانی است که در روز پنجشنبه و در تاریخ اول اسفند ۱۲۰۶ خورشیدی «۵ شعبان ۱۲۴۳ قمری» مطابق با ۲۱ فوریه ۱۸۲۸ میلادی در پی جنگ‌های ایران و روسیه در دوره قاجار بین این دو کشور در روستای ترکمانچای امضا شد. برپایه این قرارداد، سه ایالت دیگر قفقاز، یعنی ایروان، نخجوان و بخش‌های دیگری از تالش زیر سلطه روس‌ها قرار گرفت، حاکمیت ایران بر دریای خزر محدودتر شد و مردم ایران ناچار از پذیرش کاپیتولاسیون «قضاوت کنسولی» گردیدند. (نک مهدوی، پیشین، ۲۲۵-۲۲۷).

۱۵. پیمان آخال معاهده‌ای میان امپراتوری روسیه و ایران قاجار بود که در ۲۱ سپتامبر ۱۸۸۱ میلادی برابر با ۳۰-

معاهده تبادل سرزمینی بین ایران و روسیه در سال ۱۸۹۳ موجب این گردید که روسیه بر بخش وسیعی از سواحل شرق خزر مسلط شود و دریای خزر را از سه جهت شمال، شرق و غرب دربرگیرد.^{۱۶}

۱-۲- پس از معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی

معاهده مودت ۱۹۲۱ همان طوری که از نام آن معلوم است، معاهده مرزی و سرزمینی نیست. مقدمه و فصول معاهده مذکور اغلب در مقام تبیین روابط حسن هم‌جواری، عدم مداخله در امور داخلی، عدم استقرار دستجات مسلح در خاک خود علیه دولت دیگر، ممانعت از حضور افراد ثالث در بحریه ایران در دریای خزر، انصراف شوروی از مطالبات مالی دولت تزاری علیه ایران و واگذاری دارایی‌های منقول و غیرمنقول روسیه و حقوق آن در خطوط راه‌آهن و راه‌های شوسه به ایران، حقوق اتباع در خاک یکدیگر، توسعه مراودات بازرگانی و اموری از این قبیل است (مثلاً، فصول اول، دوم، چهارم، پنجم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، دوازدهم، سیزدهم، پانزدهم، شانزدهم، هفدهم، هیجدهم، نوزدهم، بیستم، بیست و یکم، بیست و دوم و بیست و سوم).

مقررات مرزی و دریایی معاهده ۱۹۲۱ را می‌توان در فصول سوم و یازدهم مشاهده کرد. به موجب فصل سوم معاهده مذکور دولت شوروی از ادعاهای خود بر جزایر واقع در ولایت استرآباد ایران صرف‌نظر کرده و استفاده مساوی از رودخانه اترک و سایر رودخانه‌های مرزی در این فصل پیش‌بینی شده است. همچنین، فصل یازدهم معاهده ۱۹۲۱ با الغای فصل هشتم عهدنامه ۱۸۲۸ ترکمانچای مبنی بر محرومیت ایران از داشتن بحریه در دریای خزر، حق مذکور را احیا نموده و علاوه بر آن حق کشتیرانی آزاد بالسویه برای کشتی‌های صاحب بیرق دو دولت در بحر خزر قائل شده است.

در مورد «معاهده ۱۹۴۰ بازرگانی و بحریمائی» نیز همان طوری که از نام آن پیداست، معاهده مذکور در اغلب مواد و مقررات به تنظیم امور بازرگانی، حمل‌ونقل و کشتیرانی می‌پردازد.^{۱۷} بند ۴ ماده ۱۲ این معاهده را می‌توان از جهتی دارای ماهیتی متفاوت دانست. بند مذکور در میانه مقررات بندهای ماقبل و مابعد خود که راجع به کشتیرانی هستند، مقرر می‌دارد:

«صرف‌نظر از مقررات فوق هر یک از طرفین متعاهدین ماهیگیری در آب‌های ساحلی خود تا حد ده مایلی دریایی به کشتی‌های خود اختصاص داده و این حق را برای خود محفوظ می‌دارد که واردات ماهی‌های صید شده از طرف کارکنان کشتی‌هایی که زیر پرچم او سیر

ناصرالدین شاه حاکمیت روسیه را بر این سرزمین‌ها به رسمیت شناخت و ایران و روسیه برای نخستین‌بار در ناحیه شرق دریای خزر با یکدیگر همسایه شدند.

۱۶. دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۶؛ مهدوی، پیشین، ۲۷۳-۲۷۴.

۱۷. گفتنی است که ماده ۱۶ این معاهده مقرر می‌کند که: «این قرارداد برای مدت سه سال منعقد گردیده و از روز مبادله نسخ مصوبه که در اسرع اوقات در مسکو به عمل خواهد آمد دارای اعتبار خواهد بود. ... هرگاه یکی از طرفین شش ماه پیش از انقضای مدت سه ساله مذکور فسخ قرارداد را اعلام ندارد قرارداد خود به خود برای مدت غیرمعینی تمدید شده محسوب خواهد شد. در این صورت می‌توان قرارداد را در وقع به اخطار شش ماه قبل فسخ نمود.»

می‌نمایند از تخفیفات و مزایای خاصی بهره‌مند سازد.» (تأکید افزوده شد).

در این میان ماده ۱۳ معاهده مذکور نیز حائز اهمیت است:

«طرفین متعاهدین بر طبق اصولی که در عهدنامه مورخ ۶۲ فوریه ۱۹۲۱ بین ایران و جمهوری متحده سوسیالیستی شوروی روسیه اعلام گردیده است موافقت دارند که در تمام دریای خزر کشتی‌هایی جز کشتی‌هایی متعلق به ایران یا اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی یا متعلق به اتباع و بنگاه‌های بازرگانی و حمل‌ونقل کشوری یکی از طرفین متعاهدین که زیر پرچم ایران یا پرچم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی سیر می‌نمایند نمی‌توانند وجود داشته باشند.» (تأکید افزوده شد)

بالاخره، نامه‌های مبادله معاهده مذکور بین سفیر اتحاد شوروی و وزیر خارجه ایران بیان می‌دارند که «نظر به اینکه دریای خزر که طرفین متعاهدین آن را «دریای ایران و شوروی» می‌دانند برای طرفین متعاهدین دارای اهمیت خاصی می‌باشد، موافقت دارند که محدودیت‌های خاصی را نسبت به اتباع دول ثالث در کشتی‌های خود معمول دارند. به‌طور کلی از مجموع مفاد معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ در ارتباط با رژیم حقوقی دریای خزر، نکات قطعی زیر حاصل می‌گردد.

- محرومیت ایران از داشتن کشتی نظامی در دریای خزر لغو شده است.
- منطقه‌ای به عرض ده مایل از ساحل هر دولت به عنوان منطقه اختصاصی ماهیگیری آن دولت تعیین شده است.
- امکان کشتیرانی بالسویه در دریای خزر برای کشتی‌های دارای پرچم ایران و اتحاد شوروی پیش‌بینی شده است.

۲- رژیم حقوقی دریای خزر پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی

۲-۱- مواضع حقوقی دولت‌های ساحلی جدید و روسیه: تقسیم بستر دریا

فروپاشی اتحاد شوروی مسائل حقوقی بین‌المللی فراوانی را از حیث مقولات جانشینی بین ایران و کشورهای تازه تأسیس ترکمنستان، قزاقستان، جمهوری آذربایجان مطرح می‌نمود. به عنوان مثال اختلافات تازه‌ای بین ایران و کشورهای مذکور و البته فدراسیون روسیه راجع به رژیم حقوقی دریای خزر و مقررات بهره‌برداری از منابع دریایی و زیربستر دریایی و همچنین حقوق کشتیرانی بروز کرده بود. دولت‌های جدید برای تأمین نیازهای اقتصادی خویش درصدد بهره‌برداری از منابع انرژی دریای خزر بودند و به این منظور برخی از آنها مبادرت به اقدامات اکتشافی و بهره‌برداری منابع و یا انعقاد موافقت‌نامه‌های تحدید حدود بستر دریا با همسایگان خود نموده بودند.

به‌طور کلی، دولت‌های جدید حاشیه دریای خزر وضعیت حقوقی حاصل از معاهدات ایران و شوروی را برای پاسخگویی به مسائل مستحدث حقوقی در رابطه با نحوه اکتشاف و بهره‌برداری از

منابع طبیعی غیرزنده کف دریا به خصوص نفت و گاز، نحوه کشتیرانی و ماهیگیری توسط دولت‌های ساحلی ناکافی می‌دانستند و نیاز به تنظیم رژیم حقوقی جدید را در این عرصه‌ها لازم می‌دانستند.^{۱۸} تقسیم بستر دریا در مرکز این اختلافات قرار داشت و با توجه به اختلاف نظر موجود بین ایران از یک سو و جمهوری آذربایجان و قزاقستان از سوی دیگر، که متعاقباً به روسیه و ترکمنستان هم تسری یافت، دولت‌های مذکور اقدام به انعقاد قراردادهای تقسیم بستر دریا بین خود نمودند و همچنین با اقدامات بهره‌برداری یک‌جانبه بستر دریا، وقعی به تئوری حاکمیت مشاعی و مشترک مذکور نگذاشتند.^{۱۹} در واقع موافقت‌نامه‌های منعقد شده بین دولت‌های ساحلی (به غیر از ایران) بهترین سند مواضع متفاوت حقوقی دولت‌های مذکور است. تاکنون پنج موافقت‌نامه به شرح زیر منعقد شده‌اند:

- «موافقت‌نامه فدراسیون روسیه و جمهوری قزاقستان برای تقسیم بستر بخش شمالی دریای خزر به منظور اعمال حقوق حاکمه در استفاده از منابع زیر بستر در ۱۶ ژوئیه ۱۹۹۸ و پروتکل اجرایی و نقشه ضمیمه آن» در ۱۳ مه ۲۰۰۲؛

- «موافقت‌نامه فدراسیون روسیه و جمهوری آذربایجان در خصوص تقسیم مناطق مجاور بستر دریای خزر» در ۲۳ سپتامبر ۲۰۰۲؛

- «موافقت‌نامه جمهوری آذربایجان و جمهوری قزاقستان درباره تقسیم بستر دریای خزر بین جمهوری آذربایجان و جمهوری قزاقستان» در ۲۹ نوامبر ۲۰۰۱ و پروتکل اجرایی آن در ۲۷ فوریه ۲۰۰۳؛

- «موافقت‌نامه فدراسیون روسیه، جمهوری آذربایجان و جمهوری قزاقستان درباره نقطه اتصال خطوط تقسیم مناطق مجاور بستر دریای خزر» در ۱۴ مه ۲۰۰۳؛^{۲۰} و

- «موافقت‌نامه بین جمهوری ترکمنستان و جمهوری قزاقستان راجع به تقسیم بستر دریای خزر بین جمهوری قزاقستان و جمهوری ترکمنستان»، نوامبر سال ۲۰۱۴.

همچنین اقدامات یک‌جانبه کشورها برای بهره‌برداری از منابع زنده و معدنی (به‌ویژه نفت و گاز) در دریای خزر از ناحیه دولت‌های مذکور در جریان است.

۲-۲- مواضع حقوقی دولت ایران: «اشتراک» و «تساوی» حقوق در پرتو حقوق جانشینی دولت‌ها

نویسنده مقاله «نگاهی ایرانی به سیر تحولات رژیم حقوقی دریای خزر» که خود به دلیل ریاست دبیرخانه خزر در وزارت امور خارجه در مقطع قبل از نگارش مقاله دستی نیز مستقیماً بر آتش داشته، مواضع متکثر و متناقض مطرح شده از سوی محققان و نویسندگان ایرانی راجع به رژیم حقوقی دریای خزر را در سه دسته کلی تحت عنوان دیدگاه‌های حداکثری، دیدگاه‌های حداقلی^{۲۱} و

۱۸. ناظمی، دریای خزر و حقوق بین‌الملل، پیشین، ۱۵۲؛ دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۹-۳۰.

۱۹. دمیرچی‌لو، پیشین، ۲۹-۳۰.

۲۰. همان، ۳۱.

۲۱. این دیدگاه به خط فرضی آستارا - حسینقلی اعتقاد دارد که بنا به اظهار عملاً بین ایران و شوروی مورد توافق ←

دیدگاه‌های میانه^{۲۲} تقسیم‌بندی کرده است. با توجه به اینکه محور دو بحث اصلی این قسمت از مقاله حاضر، اصول بنیادین حقوقی بین‌المللی در تخصیص حقوق دریایی به دولت و همچنین جانشینی دولت است که عمدتاً در ارتباط با مباحث مطروحه در دیدگاه‌های حداکثری موضوعیت پیدا می‌کند، بخش عمده‌ای از دیدگاه‌های مذکور به نقل از مقاله یاد شده در زیر می‌آید. پس از آن با بررسی دقیق‌تر نسخه تعدیل شده دیدگاه حداکثری، موضوع مورد تحلیل قرار گرفته و استحکام مواضع مذکور مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت:

«برخی از محققان ایرانی با تفسیر موافقت‌نامه‌های مورخ ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ منعقد شده بین ایران و شوروی معتقدند که حقوق ایران در دریای خزر برابر با دیگر کشورهای ساحلی است و سهم ایران برابر با ۵۰ درصد است. این دیدگاه تأکید خاصی بر قراردادهای منعقد شده بین ایران با اتحاد جماهیر شوروی و به‌ویژه موافقت‌نامه «مودت» مورخ ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ و قرارداد بازرگانی و بحریمایی دریایی مورخ ۲۵ مارس ۱۹۴۰ دارد و معتقد است این دو موافقت‌نامه مبین رژیم حقوقی حاکم بر خزر می‌باشد.

استدلال این گروه به این‌گونه است که بر اساس موافقت‌نامه ۱۹۲۱ علاوه بر رفع محدودیت‌هایی که در نتیجه قراردادهای گلستان و ترکمانچای برای ایران در خزر وضع شده بود و اعاده حقوق برابر ایران با روسیه در خزر، در فصل سوم این معاهده به صراحت حق برابر دو کشور برای کشتیرانی ذکر شده است. همچنین بر اساس قرارداد ۱۹۴۰، دو کشور به جز در یک محدوده انحصاری ۱۰ مایلی برای ماهیگیری در بقیه پهنه دریا از حقوق برابر برخوردارند. گرچه دیگر موضوعات دریایی خزر از جمله بهره‌برداری از نفت و گاز در این اسناد مورد اشاره قرار نگرفته است، ولی این حقوق برابر به تمام مسائل خزر از جمله مسأله بهره‌برداری از منابع نفت و گاز قابل تسری است. با عنایت به اصل جانشینی دولت‌ها و همچنین بیانیه آلمانی، کشورهای تازه استقلال یافته حاشیه خزر - ترکمنستان، قزاقستان و جمهوری آذربایجان متعهد به تعهدات شوروی هستند.^{۲۳} لذا سهم ایران که در زمان شوروی نیمی از خزر بوده است، همچنان دست‌نخورده باقی مانده و نیم دیگر خزر بین چهار کشور روسیه، قزاقستان، ترکمنستان و جمهوری آذربایجان تقسیم می‌شود. طرفداران این دیدگاه، مسأله رژیم حقوقی خزر برای کشورهای استقلال یافته از اتحاد جماهیر سابق شوروی را به پدروی تشبیه می‌کنند که فوت کرده و ورثه‌اش علاوه بر میراث خود می‌خواهند حق همسایگان را هم تصرف کنند. از نظر این گروه سهم جمهوری اسلامی ایران در تمام

بوده. (دمیرچی‌لو، پیشین، ۳۴) این دیدگاه در اقلیت قرارداد و اساساً چون به تقسیم قبلی دریا اعتقاد دارد با مقوله تنظیم رژیم حقوقی جدید و با مبانی حقوقی بین‌المللی جاری همخوانی ندارد.

۲۲. دیدگاه میانه ضمن رد ادعای پنجاه درصدی برای ایران (دیدگاه حداکثری) و همچنین رد خط فرضی آستارا - حسینقلی (دیدگاه حداقلی)، بدون پیش فرض هیچ‌گونه درصدی از پذیرفتن اصل تقسیم بستر با لحاظ اصول جاری حقوق بین‌الملل، اصول منصفانه و همچنین استفاده اشتراکی از آب‌های فوقانی سخن می‌گوید (دمیرچی‌لو، پیشین، ۳۵). در این دیدگاه توجه به اصول حقوق بین‌الملل و حقوق دریایها و رویه قضایی بین‌المللی شاخص است (ناظمی، دریای خزر و حقوق بین‌الملل، پیشین، ۳۴۴).

۲۳. ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۲، ۶۲-۶۷.

این دریاچه از جنوب تا شمال و از شرق تا غرب، ۵۰ درصد به صورت مشترک و مشاع در تمامی منابع و حقوق قابل تصور شامل آن «در هر ذره خاک و هر قطره آب» فضای بالای دریاچه خزر، سطح، آب، بستر و زیربستر است. البته با احترام به حق انحصاری ماهیگیری در ۱۰ مایل ساحل.^{۲۴}

در همین راستا، به نظر می‌رسد که در پاسخ به مواضع و مطالبات دولت‌های ساحلی جدید، نسخه تعدیل‌شده اندیشه حاکمیت مشترک و مساوی در مواضع و نوشته‌های مقامات و مشاورین وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران عرضه شد.^{۲۵} در این رهیافت، ضمن مفروض شمردن حاکمیت مشترک و مساوی ایران و اتحاد جماهیر شوروی بر دریای خزر بر اساس معاهده مودت ۱۹۲۱ و معاهده تجارت دریایی ۱۹۴۰، استدلال می‌شد که حاکمیت مشترک و مساوی قبلی بین ایران و اتحاد شوروی اکنون بر طبق قواعد جانشینی دولت‌ها بین پنج دولت فعلی ساحلی دریای خزر حاکم است.^{۲۶} مبنای استدلالی موضع فوق از قرار زیر بود:

«در حقیقت، وضعیت حقوقی دریای خزر در دو موافقت‌نامه منعقدشده میان ایران و شوروی در سال‌های ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ تشریح شده است ...»^{۲۷} این دو موافقت‌نامه، یعنی، «معاهده مودت منعقد بین ایران و شوروی در ۲۶ فوریه ۱۹۲۱» و «موافقت‌نامه بازرگانی و ناوبری ایران - شوروی، ۲۵ مارس ۱۹۴۰ و نامه الحاقی» رژیم حقوقی منحصر به فرد برای این دریا تأسیس کرده بودند» که «تجلی بسیاری از قواعد حاکم بر جنبه‌های مختلف استفاده از دریای خزر بود ...»^{۲۸} «معاهدات مربوط به رژیم حقوقی دریای خزر هیچ تغییری نکرده و تاکنون معتبر باقی مانده‌اند ...»^{۲۹} «این موافقت‌نامه‌ها برای سایر دولت‌های ساحلی دریای خزر به عنوان دولت‌های جانشین شوروی نیز الزام‌آورند. چون معاهدات مذکور حاوی مفاد مرزی هستند، یک رژیم سرزمینی خاص را مقرر داشته و بنابراین در طبقه «معاهدات برخوردار از ماهیت محلی یا سرزمینی» می‌گنجد.^{۳۰}

۲۴. دمیرچی‌لو، پیشین، ۳۲-۳۳. نویسنده مقاله مورد ارجاع سپس در پاسخ اشاره می‌کند که: «مشاع بودن خزر با استناد به موافقت‌نامه های ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ قابل اثبات نیست. زیرا مشاع بودن مستلزم تصریح در موافقت‌نامه و همچنین فقدان برتری و امتیاز خاص برای یکی از طرفها است که در این موافقت‌نامه ها مصداق ندارد. بر فرض اثبات مشاع، لزوماً مشاع به معنی برابری و سهم ۵۰ درصد نیست. عملکرد ایران در خزر و سکوت در مقابل فعالیت‌های نفتی شوروی در خزر با این ایده همخوانی ندارد.» (تاکید افزوده شد، دمیر چی لو، همان، ۳۳).

۲۵. برای مطالعه دهها مورد از مواضع و اظهارات مقامات دولتی، سیاسی و همچنین مقامات مختلف وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران در تایید موضع مذکور در طی یک دوره تاریخی از مرداد ۱۳۸۱ تا مرداد ۱۳۹۷، رجوع کنید به تاریخ ایرانی ۲۴ مرداد ۱۳۹۷، کد ۶۴۱۵.

<http://tarikhirani.ir/fa/news/6414>

۲۶. ممتاز و میرزائی ینگجه، پیشین، ۷-۲۶.

۲۷. همان، ۹.

۲۸. همان، ۱۱.

۲۹. همانجا.

۳۰. همانجا.

بنابراین، نتیجه گرفته می‌شد که «گرچه معاهدات مذکور یک رژیم حقوقی جامع برای دریای خزر پیش‌بینی نمی‌کنند ولی حاوی برخی مفاد مربوط به وضعیت این دریا و بهره‌برداری دول ساحلی از آن هستند»^{۳۱} که شامل «ناوبری»، «ماهیگیری» و «حاکمیت مشترک» بر دریای خزر می‌شود.^{۳۲} در مورد حاکمیت مشترک گفته می‌شد که هرچند موافقت‌نامه ۱۹۴۰ بازرگانی و ناوبری «به تحدید حدود دریای خزر اشاره‌ای نکرده و هیچ خط مرزی در آن ترسیم نشده است ولی نامه‌های مبادله شده میان وزیر امور خارجه ایران و سفیر شوروی در تهران، پس از انعقاد موافقت‌نامه ۲۵ مارس ۱۹۴۰، مواضع دو حکومت را در خصوص وضعیت حقوقی این دریا روشن می‌سازد. این نامه‌ها به دریای خزر به عنوان یک دریای «شوروی - ایرانی» اشاره می‌کند.»^{۳۳} بالاخره، هرچند:

«در این نامه روشن نشده که منظور از «دریای شوروی - ایرانی» چیست ولی از مفاد آن چنین استنباط می‌شود که طرف‌ها قصد تقسیم دریا میان دو کشور را نداشته‌اند. در عوض، آنها حاکمیت مشترک و مالکیت اشتراکی را ترجیح داده‌اند. دسترسی آزاد کشتی‌های طرفین به کل دریا، مجاز بودن صید ماهی توسط اتباع دو دولت در تمام نقاط دریا به جز منطقه ۱۰ مایلی انحصاری شیلات هریک از طرفین و زبان مورد استفاده در نامه‌های مبادله شده پس از انعقاد موافقت‌نامه ۱۹۴۰، مشعر بر دریای شوروی - ایرانی»، همگی شاهد این مدعا هستند.»^{۳۴}

البته، در این میان دیدگاه‌های دیگری نیز از سوی نویسندگان ایرانی مطرح می‌گشت و نکات مهمی را بیان می‌نمود، لیکن در مواضع رسمی آن روز انعکاس نمی‌یافت، از جمله اینکه:

«گزینه‌هایی مثل سهم ۵۰٪ ایران، صرف‌نظر از پیامدهای دیپلماتیک نامطلوب آن در جو مذاکرات پنج کشور ساحلی دریای خزر یا تقسیم مساوی دریای خزر بر اساس تعداد کنونی کشورهای ساحلی یعنی اختصاص معادل ۲۰٪ برای هریک از کشورهای ساحلی کنونی، صرف‌نظر از احتمال تغییر این تعداد در اثر تحولات جغرافیای سیاسی منطقه در آینده و تأثیر آن بر میزان سهم مساوی سایر کشورهای ساحلی‌ای که دستخوش تحولات مذکور نخواهند گشت، الگوهای حقوقی هستند که باید از قبل و نیز هنگام طرح و مذاکرات، وزن و اعتبار حقوقی آنها در حقوق بین‌الملل مورد توجه لازم و کافی قرار گیرد. به نظر می‌رسد که سکوت معاهدات ایران و شوروی سابق در خصوص هر نوع سهم کشورهای ساحلی، عملکرد ایران و شوروی سابق در دریای خزر، و نیز عدم برابری نسبت طول سواحل کشورهای حاشیه دریای خزر از یک‌سو، و امکان بروز تبعیض میان کشورهای مزبور در ترسیم خطوط مرزی و اختصاص گزینشی حوزه‌های نفتی و گازی بستر و زیربستر دریا در نواحی هم‌جوار این کشورها از سوی دیگر، ایرادات اصلی هستند که اصل مساوات در این

۳۱. همان، ۱۲.

۳۲. همان، ۱۲-۱۳.

۳۳. همان، ۱۳.

۳۴. همان، ۱۳.

الگوهای تقسیم را با اشکال روبرو می‌کند...»^{۳۵} (تأکید افزوده شد)

یا اینکه:

«نحوه اکتشاف و بهره‌برداری از منابع طبیعی غیرزنده در بستر دریا و زیربستر دریا و نحوه کشتیرانی و ماهیگیری توسط کشورهای حاشیه دریای خزر از مباحث عمده‌ای است که به تنهایی بر اساس قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ ایران با اتحاد جماهیر شوروی سابق قابل حل نیست و همین امر، اختلاف‌نظرهای مهمی در خصوص تعیین رژیم حقوق این دریا ایجاد کرده است... جمهوری اسلامی ایران با توجه به رژیم حقوقی مبتنی بر قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بر اتخاذ «ترتیبیاتی مبتنی بر استفاده مشترک» از دریای خزر تأکید می‌کند که اثبات آن با توجه به نبود «نص صریح» در اسناد یاد شده باید بر اساس شرط برابری حقوق دولت‌های ساحلی انجام شود. ولی سکوت ایران در مقابل رفتار شوروی سابق در بهره‌برداری از منابع نفتی نزدیک باکو با این موضع‌گیری در تناقض است. از این رو بحث تفکیک و تحدید حدود دریای خزر اهمیت روزافزونی می‌یابد و صرف‌نظر از امکان شکست مذاکرات و وقوع درگیری نظامی که با سرعت می‌تواند گستره‌ای فرا منطقه‌ای بیابد - امری که ممانعت از آن بسیار حیاتی است - ...»^{۳۶} (تأکید افزوده شد)

لیکن، به نظر می‌رسد که مواضع مبتنی بر حاکمیت مشترک منبعث از فرضیه جانشینی نسبت به معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ در نهایت توانست به عنوان موضع رسمی دولت جمهوری اسلامی ایران برای دوره‌ای بیش از یک دهه تثبیت و به شرح زیر تدوین و اعلام گردد:

«... پس از فروپاشی شوروی و با ظهور سه دولت ساحلی جدید، شرایط تازه‌ای بر منطقه حاکم شده. در عصر جدید، ایران، دیگر مدعی مالکیت ۵۰ درصدی در دریای خزر نیست. با وجود این، دلیلی برای باور کردن این مطلب وجود ندارد که اصول حاکمیت مشترک و مالکیت مشترک که دهه‌ها در خصوص آب‌های خزر اعمال شده‌اند، با ظهور دولت‌های ساحلی جدید دیگر وجود ندارد. هنجارهای مذکور همچنان در شرایط جدید قابل اجرا هستند. بنابراین، دریای خزر و منابع آن میراث مشترک دولت‌های ساحلی می‌باشند. در نتیجه ایران با ادعای حقوق مساوی برای دولت‌های ساحلی دریای خزر، قطعاً با توجه به شرایط جدید منطقه موضع خود را اتخاذ نموده است.»^{۳۷}

۳- تحلیل و ارزیابی مواضع راجع به رژیم حقوقی دریای خزر و جانشینی دولت‌ها

اینکه از مقوله حاکمیت مشترک چگونه مفهوم تساوی حقوق دولت‌های ساحلی حاصل گردیده و

۳۵. ناظمی، دریای خزر و حقوق بین الملل، پیشین، ۳۴۴.

۳۶. ناظمی، بررسی رژیم حقوق دریای خزر، پیشین، ۲۳۱-۲۳۲.

۳۷. ممتاز و میرزائی ینگجه، پیشین، ۱۶.

اینکه آیا طول ساحل هر دولت نسبتی واقعی و حقوقی با دسترسی آن دولت به دریا دارد، اساساً در مواضع حداکثری یا رسمی مذکور مورد اشاره قرار نگرفته و توضیحی راجع به آنها داده نشده است. درستی پیش‌فرض‌ها و نتیجه‌گیری‌های مذکور در بالا قابل تأمل است. به اختصار می‌توان گفت که مواضع مذکور متضمن بی‌اعتنایی نسبت به یکی از اصول مهم حاکم بر حقوق دولت ساحلی است: این اصل که به موجب آن حقوق دولت‌ها بر دریا و مناطق دریایی نسبت مستقیمی با قلمرو ساحلی آنها دارد و حقوق و مناطق دریایی اصولاً تابع گستره طولی قلمرو ساحلی دولت‌هاست.

۳-۱- اصل حقوقی بین‌المللی «خشکی بر دریا مسلط است.»

مراجع حقوقی بین‌المللی و صاحب‌نظران، از جمله دیوان بین‌المللی دادگستری، بارها تصریح و تأکید کرده‌اند که اصل «خشکی بر دریا مسلط است»^{۳۸} اصلی بنیادینی است که بر حقوق دریایا حاکم است و از این رو وضعیت سرزمین خشکی نقطه عزیمت برای تعیین حقوق دریایی دولت ساحلی است.^{۳۹} اصل «خشکی بر دریا مسلط است» به عنوان «تسلط رژیم و وضعیت سرزمینی ساحل بر وضعیت حقوقی و رژیم دریای مجاور آن، از جمله حسب مورد، بستر و زیربستر دریایی مجاور، توضیح داده شده.^{۴۰} به موجب این «اصل کلی حقوق بین‌الملل، داشتن سرزمین خشکی و ساحل پیش شرط دعوی صلاحیت دریایی است.»^{۴۱}

در قضایای فلات قاره دریای شمال دیوان بین‌المللی دادگستری اظهار داشت که: «زمین [خشکی] منبع حقوقی قدرتی است که دولت می‌تواند بر توسعه سرزمینی به سوی دریا اعمال کند.»^{۴۲} همین دیوان در رأی مورخه ۱۶ مارس ۲۰۰۱ در قضیه تحدید حدود دریایی بین قطر و بحرین، ضمن اشاره به بیان مشابه سابق خود در قضایای فلات قاره دریای شمال^{۴۳} و فلات قاره دریای اژه^{۴۴}، مجدداً با استناد به اصل «خشکی بر دریا مسلط است»، اظهار داشت که «وضعیت سرزمین خشکی باید به عنوان نقطه آغازین برای تعیین حقوق دریایی دولت ساحلی ملحوظ واقع شود.»^{۴۵} در رأی مورخه ۸ اکتبر ۲۰۰۷ در قضیه اختلاف سرزمینی و دریایی بین نیکاراگوئه و هندوراس در دریای کارائیب، دیوان اظهار داشت: «در موارد قبلی دیوان تأکید نموده که «خشکی بر دریا مسلط است» و ضمن اشاره به آرای فلات قاره دریای شمال، فلات قاره دریای اژه و قضیه قطر و بحرین، مجدداً بیان

38 "The land dominates the sea".

39. Malcom Shaw, *International Law*, Eight Edition, (Cambridge, CUP, 2017), 410. See also, generally, Bing Bing Jia, "The Principle of the Domination of the Land over the Sea: ...", *German Yearbook of International Law*, 57 (2014): 63-93.

40. *Ibid.*, 66.

41. C.H. Schofield, "Parting the Waves: Claims to Maritime Jurisdiction and the Division of the Ocean Space", *Penn State Journal of Law and International Affairs* 1(1) (2012): 40-58, 45, fn. 29.

42. I.C.J. Reports, "North Sea Continental Shelf Cases" (Germany v. Denmark), 1969, 51, Para. 96.

43. *Ibid.*

44. I.C.J. Reports, "Aegean Sea Continental Shelf Case" (Greece v. Turkey), 1978, 36, Para. 86.

45. I.C.J. Reports, "Maritime Areas and Territorial Dispute" ("Qatar v. Bahrain"), 2001, Para. 185.

داشت:

«بنابراین، وضعیت سرزمین خشکی باید به عنوان نقطه آغازین در تعیین حقوق دریایی دولت ساحلی ملحوظ واقع شود.» (تأکید افزوده شد)^{۴۶}

اصل «خشکی بر دریا مسلط است» همچنین در قضایای دیگر توسط دیوان بین‌المللی دادگستری و مراجع داوری و قضایی به عنوان اصلی بنیادین در تعیین حقوق دولت‌های ساحلی مورد استناد قرار گرفته است که منابع آنها در پی‌نوشت زیر می‌آید.^{۴۷} باید افزود که اتکا و استناد دیوان به اصل مذکور مستمر، طولانی و پایدار بوده و حدود پنجاه سال بعد از اولین استناد به آن هنوز هم ادامه دارد. به عنوان نمونه اخیر، دیوان در رأی مورخه ۱۹ نوامبر ۲۰۱۲ در قضیه اختلاف سرزمینی و دریایی بین نیکاراگوئه و کلمبیا، برای چندمین بار تأکید نمود که «حق دولت بر فلات قاره و منطقه انحصاری اقتصادی مبتنی بر این اصل است که «خشکی بر دریا مسلط است»، و اینکه «خشکی منبع حقوقی قدرتی است که دولت برای توسعه سرزمینی بر دریا اعمال می‌کند.»^{۴۸} (تأکید افزوده شد)

اصل «خشکی بر دریا مسلط است» هرچند در چهارچوب حقوق دولت‌ها نسبت به دریاهای باز شکل گرفته ولی اساساً یک اصل عقلانی نیز هست و منطق درونی آن در مواردی مانند دریای خزر نیز که بیش از یک دولت در ساحل آن قرار دارند و الزاماً حقوق بین‌المللی بین دولت‌های ساحلی باید مشخص شود، حاکم است. بهترین دلیل این است که به موجب کنوانسیون ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد شوروی، منطقه ۱۰ مایلی ماهیگیری دولت‌های ایران و اتحاد شوروی نیز به تبع طول ساحل دو دولت مذکور در دریای خزر تعیین گردیده بود. یعنی در همان موقع و تحت حکومت معاهده ۱۹۴۰ نیز منطقه ماهیگیری دولت شوروی به دلیل طول ساحل آن و به همین نسبت بیشتر از منطقه ماهیگیری ایران بوده است. بدین ترتیب قبل از فروپاشی اتحاد شوروی نیز تساوی در اختصاص مناطق دریایی بین دولت‌های ساحلی وجود نداشته است.^{۴۹}

46. I.C.J. Reports, "Maritime Dispute, (Nicaragua v. Honduras)", 2007, 659, Para. 113.

47. I.C.J. Reports, *Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada v United States of America)* (Merits), 1984, 246, Para 157. I.C.J. Reports, "Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v Ukraine)" (Merits), 2009, 61 Para 77; PCA Award in "The Bay of Bengal Maritime Boundary Arbitration (Bangladesh v India)", 7 July 2014, Para. 279. I.C.J. Reports, "Continental Shelf (Tunisia/Libyan Arab Jamahiriya)" (Merits), 1982, 18, Para 73. ITLOS Case No. 16, in "Dispute Concerning Delimitation of the Maritime Boundary between Bangladesh and Myanmar in the Bay of Bengal (Bangladesh v Myanmar)", Judgment of 14 March 2012, Para 185.

48. I.C.J Reports, "Maritime Dispute (Nicaragua v. Columbia)", 2012, 51, Para 140.

۴۹. باید افزود که کنوانسیون ۲۰۱۸ اکتائو نیز در اختصاص مناطق دریایی مانند، آبهای سرزمینی و منطقه ماهیگیری، کاملاً از اصل «خشکی بر دریا مسلط است» پیروی نموده است. در مورد تقسیم بستر و زیر بستر دریای خزر نیز، قراردادهائی که به شرح مذکور در بالا تاکنون منعقد شده همگی حصه دولت ذریبط را از ساحل آن دولت شروع و تا محل تلاقی با حصه دولت مقابل یا مجاور ادامه می‌دهند. قسمت اول ماده ۸ کنوانسیون اکتائو نیز می‌گوید که:

«تعیین حدود بستر و زیربستر دریای خزر به بخشها باید از طریق توافق بین کشورهای با سواحل مجاور و مقابل، با در نظر گرفتن اصول و موازین عموماً شناخته شده حقوق بین الملل به منظور

۳-۲- تحلیل معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ از منظر حقوق جانشینی دولت‌ها

بنا به مراتب، فرضیه حاکمیت مشترک مبتنی بر جانشینی نسبت به معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ را می‌توان به دو نحو صورت‌بندی و در پرتو مواد کنوانسیون ۱۹۷۸ وین راجع به جانشینی نسبت معاهدات^{۵۰}، تحلیل نمود. نخست اینکه، معاهدات مذکور جنبه مرزی یا سرزمینی دارند و در نتیجه بر طبق مواد ۱۱ یا ۱۲ کنوانسیون ۱۹۷۸ وین، به دلیل برخورداری از وضعیت مرزی و سرزمینی از جانشینی دولت‌ها تأثیر نمی‌پذیرند و تداوم پیدا می‌کنند. دوم اینکه، معاهدات مذکور کلاً در زمره معاهداتی قرار دارند که در اثر جانشینی دولت‌ها بر طبق ماده ۳۴ کنوانسیون ۱۹۷۸ به دولت‌های جانشین به ارث می‌رسند و تداوم می‌یابند و در نتیجه برای همه دولت‌های جانشین اتحاد جماهیر شوروی و البته برای دولت روسیه به عنوان استمرار شخصیت اتحاد شوروی، الزام‌آورند. مواضع ابراز شده از ناحیه دولت ایران در مقاله مذکور در فوق^{۵۱} به دقت بیان نمی‌کند که بر طبق کدام یک از دو فرضیه فوق ادعای تداوم معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ را دارد، لیکن اشارات به عبارات «مرزی» و «سرزمینی» حاکی از آن است که فرضیه مرزی و سرزمینی بودن معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ مطرح نظر بوده است. در مقاله دیگری که در حمایت از جانشینی و دیدگاه حداکثری مشروح در بالا نوشته شده، نویسنده علاوه بر استناد به ماده ۱۲ کنوانسیون ۱۹۷۸ در تأیید جنبه سرزمینی معاهدات مورد بحث، به بند ۱ ماده ۳۴ کنوانسیون وین نیز در تأیید تداوم معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰، استناد نموده است.^{۵۲} بنا به مراتب، هر دو فرضیه مذکور در فوق در زیر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۲-۱- فرض مرزی، سرزمینی و عینی بودن معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰

در فرض اول بررسی می‌شود که آیا معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ و یا بخشی از آنها می‌توانند جنبه مرزی و سرزمینی داشته باشند؟ مواد ۱۱ و ۱۲ کنوانسیون ۱۹۷۸ وین مقوله معاهدات مرزی و سرزمینی را مورد بحث قرار داده‌اند. مطابق ماده ۱۱، جانشینی دولت‌ها فی‌نفسه الف) مرز تعیین شده توسط معاهده؛ یا ب) تعهدات و حقوق تعیین شده توسط معاهده و مربوط به رژیم مرزی را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. ماده ۱۲ کنوانسیون^{۵۳} ناظر بر «دیگر رژیم‌های سرزمینی» است و شاید بشود از منظر واژه‌های حقوق

قادر ساختن آن دولتها به اعمال حقوق حاکمه خود در بهره برداری از منابع زیربستر و سایر فعالیت‌های اقتصادی مشروع مرتبط با توسعه منابع بستر و زیربستر انجام شود.» (تاکید افزوده شد).

اشاره به «اصول و موازین عموماً شناخته شده حقوق بین‌الملل» در ماده ۸ مذکور، شامل اصل «خشکی بر دریا مسلط است» نیز می‌شود.

۵۰. از کنوانسیون مذکور در اینجا به عنوان یک معیار مهم حقوقی بین‌المللی و با فرض ارزش عرفی مواد مورد بحث آن و همچنین با توجه به استناد به آن در نظریات حداکثری مورد اشاره در بالا، استفاده می‌شود.

۵۱. ممتاز و میرزائی ینگچه، پیشین، ۱۶.

۵۲. ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۸، پیشین، ۲۷۰-۲۷۱.

۵۳. «ماده ۱۲ - سایر رژیم‌های سرزمینی

۱- جانشینی دولت‌ها فی‌نفسه در موارد زیر دارای اثر نیست: الف) تعهدات مربوط به استفاده از هر سرزمین، یا مربوط ←

خصوصی از مفاد ماده ۱۲ به عنوان حقوق ارتفاقی یا انتفاعی یا محدودیت در انتفاع در سرزمین دیگر نیز نام برد. در هر دو بندهای ۱ و ۲ ماده ۱۲ از تعهدات و حقوق راجع به استفاده از سرزمینی خاص یا محدودیت در استفاده از آن سخن گفته شده. لیکن تفاوت بندهای ۱ و ۲ ماده مذکور در این است که ذی‌نفع حقوق و تعهدات مندرج در بند ۱ «سرزمین» دولت دیگر است، درحالی‌که ذی‌نفع حقوق و تعهدات مندرج در بند ۲ «شخص» دولت یا دولت‌های دیگر است و نه سرزمین آنها. وضعیت بند ۲ ماده ۱۲ به خوبی قابل قیاس با حقوق و تعهدات مندرج در کنوانسیون ۱۸۸۸ قسطنطنیه راجع به حق عبور از کانال سوئز است که در آن سرزمین مصر سرزمین مورد ارتفاق و انتفاع است، لیکن، دولت‌های دیگر و کشتی‌های آنها به صورت شخصی منتفع حق عبور از سرزمین مصر (کانال سوئز) هستند و نه اینکه سرزمین آنها به صورت عینی منتفع باشد. درعین‌حال، هر دو بند ماده ۱۲ به اعتبار سرزمین موضوع استفاده جنبه عینی و سرزمینی دارند. دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه پروژۀ گاپچی‌کوکو - ناگی‌ماروس (بلغارستان/اسلواکی) (۱۹۹۷) اعلام کرد که «ماده ۱۲ [کنوانسیون ۱۹۷۸ وین] منعکس‌کننده یکی از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی است و افزود که معاهدات راجع به حق‌آبه یا کشتیرانی بر رودخانه‌ها، معاهدات سرزمینی هستند.^{۵۴}

معاهده مودت ۱۹۲۱:

اگر به معاهده مودت ۱۹۲۱ و معاهده بازرگانی و دریانوردی ۱۹۴۰ میان ایران و شوروی از منظر احکام ماده ۱۱ و ماده ۱۲ کنوانسیون ۱۹۷۸ وین راجع به تأثیرناپذیری مرز و رژیم سرزمینی حاصل از معاهدات از جانشینی دولت‌ها نگریسته شود، باید ملاحظات زیر را در نظر گرفت.

نخست، معاهده مودت ۱۹۲۱ همان‌طوری‌که از نام آن معلوم است، معاهده مرزی و سرزمینی نیست. دوم، مقدمه و فصول معاهده مذکور اغلب در مقام تبیین روابط حسن هم‌جواری، عدم مداخله در امور داخلی، عدم استقرار دستجات مسلح در خاک خود علیه دولت دیگر، ممانعت از حضور افراد ثالث در بحریه ایران در دریای خزر، انصراف شوروی از مطالبات مالی دولت تزاری علیه ایران و واگذاری دارایی‌های منقول و غیرمنقول روسیه و حقوق آن در خطوط راه‌آهن و راه‌های شوسه به ایران، حقوق اتباع در خاک یکدیگر، توسعه مراودات بازرگانی و اموری از این قبیل اختصاص دارد (مثلاً، فصول اول، دوم، چهارم، پنجم، هفتم، هشتم، نهم، دهم، دوازدهم، سیزدهم، پانزدهم، شانزدهم، هفدهم، هیجدهم، نوزدهم، بیستم، یکم، بیست و دوم و بیست و سوم).

به محدودیت‌های استفاده از آن، تعیین‌شده توسط معاهده‌ای به نفع سرزمین دولت خارجی و تلقی‌شده به عنوان امری وابسته به سرزمین‌های مورد بحث؛ ب) حقوق تعیین‌شده توسط معاهده به نفع هر سرزمین و مربوط به استفاده از آن یا محدودیت‌های استفاده مذکور، از هر سرزمین دولت خارجی و تلقی‌شده به عنوان امری وابسته به سرزمین‌های مورد بحث. ۲- جانشینی دولت‌ها فی‌نفسه در موارد زیر دارای اثر نیست: الف) تعهدات مربوط به استفاده از هر سرزمین یا مربوط به محدودیت‌های استفاده از آن، تعیین‌شده توسط معاهده به نفع گروهی از دولت‌ها یا تمام دولت‌ها و تلقی‌شده به عنوان امری وابسته به آن سرزمین؛ ب) حقوق تعیین‌شده توسط معاهده به نفع گروهی از دولت‌ها یا تمام دولت‌ها و مربوط به استفاده از هر سرزمین یا مربوط به محدودیت‌های استفاده از آن، و تلقی‌شده به عنوان امری وابسته به آن سرزمین. 54. I.C.J. Reports, "Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)", 1997, Para. 123.

دوم، درست است که به موجب فصل سوم معاهده مذکور دولت شوروی از ادعای های خود بر جزایر واقع در ولایت استرآباد ایران صرف‌نظر کرده و استفاده مساوی از رودخانه اترک و سایر رودخانه‌های مرزی در این فصل پیش‌بینی شده است و از این جهت فصل مذکور جنبه مرزی دارد. همچنین، فصل یازدهم معاهده ۱۹۲۱ فصل هشتم عهدنامه ۱۸۲۸ ترکمان چای مبنی بر محرومیت ایران از داشتن بحریه در دریای خزر، حق مذکور را احیا نموده و علاوه بر آن حق کشتیرانی آزاد بالسویه برای کشتی‌های صاحب بیرق دو دولت در بحر خزر قائل شده است و به این اعتبار مفاد فصل یازدهم معاهده ۱۹۲۱ را می‌توان در زمره معاهدات سرزمینی تلقی کرد. لیکن، به سختی می‌توان از مفهوم «حق کشتیرانی بالسویه» حق حاکمیت و مالکیت بر منطقه مورد استفاده کشتیرانی را استحصال نمود. به طریق اولی، به سختی می‌توان از حق «کشتیرانی بالسویه» مالکیت یا حق حاکمیت «مساوی» بر دریای خزر نسبت به مجموعه حقوق حاکمیتی مرتبط با دریا مانند، اعمال صلاحیت‌ها و حقوق حاکمیتی، بهره‌برداری از منابع دریایی و زیربستر دریا را از آن استنباط نمود؛ همان‌طوری که همه دولت‌ها از حق دسترسی، کشتیرانی و ماهیگیری آزاد و بالسویه در دریای آزاد برخوردارند ولی دریای آزاد متعلق به دولتی خاصی نیست و از اصل آزادی دریاها نمی‌توان به سهمیه‌بندی مالکیت و حاکمیت دولت‌ها بر دریای آزاد رسید. به بیان دیگر، حق استفاده از سرزمینی ملازمه ذاتی با مالکیت آن ندارد. مبانی مالکیت یا حاکمیت نسبت به قلمروی در حقوق بین‌الملل باید در چهارچوب موازین خاص خود پیگیری شود.

سوم، فصل ششم همین معاهده انحصاراً و به صورت یک طرفه به دولت شوروی حق می‌دهد که در صورت وجود مخاطرات مسلحانه بر ضد روسیه از خاک ایران، اقدام به مداخله نظامی در ایران بنماید تا به زعم خود مخاطرات مذکور را دفع نماید. فصل مذکور همواره در ایران مغایر با استقلال سیاسی و ارضی ایران دانسته شده و مایه نگرانی به حق ایرانیان بوده است، به‌طوری که در آستانه تأسیس جمهوری اسلامی ایران نیز دولت موقت وقت با صدور اعلامیه و یادداشتی اعلام نمود که فصل مذکور از معاهده مودت ۱۹۲۱ را به رسمیت نمی‌شناسد و ملغی می‌نماید.^{۵۵} تأثیر بحث حقوقی اعلامیه دولت موقت جمهوری اسلامی بر فصل ششم معاهده مودت ۱۹۲۱ فرصت دیگری می‌طلبد، لیکن به نظر می‌رسد که استمساک به معاهده ۱۹۲۱ در مواضع دولت ایران ملازمه با خطر احیای فصل ششم آن را نیز می‌تواند داشته باشد. باید افزود که به موجب بند ب ماده ۱۱ کنوانسیون ۱۹۷۸ وین راجع به جانمایی دولت‌ها که مستند مقاله مرجوع در فوق برای اثبات وضعیت مرزی و سرزمینی معاهد ۱۹۲۱ قرار گرفته است، نه تنها مرز معین شده به وسیله یک معاهده از جانمایی دولت تأثیر نمی‌پذیرد و تداوم می‌یابد، بلکه حقوق و تعهدات مرتبط با یک رژیم مرزی معاهداتی نیز هم‌زمان با مرز مذکور تداوم می‌یابند. قابل تأمل است که فصل ششم معاهده ۱۹۲۱ راجع به تجویز مداخله نظامی در ایران، قابلیت اینکه از سوی دولت‌های معارض به عنوان مقرره‌ای مرتبط با یک رژیم

۵۵. سیدحسین میرفخرائی، «سیاست خارجی دولت موقت: از عدم تعهد تا اصل نه شرقی نه غربی»، فصلنامه پژوهش‌های

راهبردی سیاست ۲(۳۸)(۱۳۹۳)، ۶۱-۶۴ و ۶۴

مرزی از منظر ماده ۱۱ کنوانسیون تلمی گردد را در خود دارد. علاوه بر آن در چنین سناریوی جانشینی، یعنی در صورت تداوم معاهده ۱۹۲۱ و فصل ششم آن، احتمالاً دولت‌های جانشین اتحاد جماهیر شوروی در همسایگی ایران و در دریای خزر نیز موقعیت می‌یابند که به فصل ششم مذکور به عنوان حقی به ارث رسیده از اتحاد شوروی به جانشینانش، استناد نمایند و حق مداخله در ایران را مطابق فصل ششم برای خود قائل شوند.

معاهده بازرگانی و بحریمائی ۱۹۴۰:

در مورد «معاهده ۱۹۴۰ بازرگانی و بحریمائی» نیز همان طوری که از نام آن پیداست، معاهده مذکور در اغلب مواد و مقررات به تنظیم امور بازرگانی، حمل و نقل و کشتیرانی می‌پردازد.^{۵۶} بند ۴ ماده ۱۲ این معاهده را می‌توان از جهتی دارای ماهیتی متفاوت دانست. بند مذکور در میانه مقررات بندهای ماقبل و مابعد خود که راجع به کشتیرانی هستند، مقرر می‌دارد:

«صرف نظر از مقررات فوق هر یک از طرفین متعاهدین ماهیگیری در آب‌های ساحلی خود تا حد ده مایلی دریایی به کشتی‌های خود اختصاص داده و این حق را برای خود محفوظ می‌دارد که واردات ماهی‌های صید شده از طرف کارکنان کشتی‌هایی که زیر پرچم او سیر می‌نمایند از تخفیفات و مزایای خاصی بهره‌مند سازد.» (تأکید افزوده شد)

در این میان ماده ۱۳ معاهده مذکور نیز حائز اهمیت است:

«طرفین متعاهدین بر طبق اصولی که در عهدنامه مورخ ۶۲ فوریه ۱۹۲۱ بین ایران و جمهوری متحده سوسیالیستی شوروی روسیه اعلام گردیده است موافقت دارند که در تمام دریای خزر کشتی‌هایی جز کشتی‌هایی متعلق به ایران یا اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی یا متعلق به اتباع و بنگاه‌های بازرگانی و حمل و نقل کشوری یکی از طرفین متعاهدین که زیر پرچم ایران یا پرچم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی سیر می‌نمایند نمی‌توانند وجود داشته باشند.» (تأکید افزوده شد)

بالاخره، نامه‌های مبادله معاهده مذکور بین سفیر اتحاد شوروی و وزیر خارجه ایران بیان می‌دارند که «نظر به اینکه دریای خزر که طرفین متعاهدین آن را «دریای ایران و شوروی» می‌دانند برای طرفین متعاهدین دارای اهمیت خاصی می‌باشد، موافقت دارند که محدودیت‌های خاصی را نسبت به اتباع دول ثالث در کشتی‌های خود معمول دارند. از مجموع مطالب فوق می‌توان نتایج زیر را در مورد معاهده ۱۹۴۰ گرفت.

نخست، معاهده مذکور منطقه‌ای به عرض ده مایل در طول سواحل دولت‌های ایران و شوروی

۵۶. گفتنی است که ماده ۱۶ این معاهده مقرر می‌کند که: «این قرارداد برای مدت سه سال منعقد گردیده و از روز مبادله نسخ مصوبه که در اسرع اوقات در مسکو به عمل خواهد آمد دارای اعتبار خواهد بود. ... هرگاه یکی از طرفین شش ماه پیش از انقضای مدت سه ساله مذکور فسخ قرارداد را اعلام ندارد قرارداد خود به خود برای مدت غیرمعیینی تمدید شده محسوب خواهد شد. در این صورت می‌توان قرارداد را در واقع به اخطار شش ماه قبل فسخ نمود.»

به عنوان منطقه ماهیگیری اختصاصی در جوار ساحل هر یک از دو دولت ساحلی پیش‌بینی می‌کند. روش ترسیم و خطوط مبدأ منطقه مذکور مشخص نشده. حقوق و امتیازات هریک از دو دولت در منطقه ماهیگیری مربوط به خود مشخص نشده و معلوم نیست که دولتین در منطقه مذکور فقط از حق ماهیگیری انحصاری برخوردارند یا اینکه از حاکمیت کامل همانند حقوق موجود در دریای سرزمینی در دریاهای باز. متن بند ۴ ماده ۱۲ به حق ماهیگیری اختصاصی اشاره دارد. در هر حال می‌توان گفت که حق پیش‌بینی شده در بند ۴ ماده ۱۲ حقی سرزمینی است که قابلیت دوام علی‌رغم جانشینی دولت‌ها در اتحاد شوروی را دارد. از سوی دیگر، منطقه ماهیگیری بنا به ذات و ماهیت خود و به تصریح بند ۴ ماده ۱۲ در طول ساحل هر دولت برای دولت ساحلی اختصاص می‌یابد و با توجه به تفاوت طول ساحل دو دولت هیچ‌گونه تساوی در اختصاص منطقه ماهیگیری به هریک از آنها وجود ندارد. در واقع، اصل «خشکی بر دریا مسلط است» در تعیین منطقه ماهیگیری اختصاصی ده مایلی در دریای خزر به روشنی اعمال شده است. این رویه می‌تواند در تخصیص مناطق ملی دریایی دیگری مانند آب‌های سرزمینی یا منطقه ویژه اقتصادی نیز مورد استناد از ناحیه جانشینان و ذی‌نفعان معاهده ۱۹۴۰ قرار گیرد.

دوم، از ماده ۱۳ معاهده ۱۹۴۰ (و احتمالاً از مبادله نامه‌های وزیر امور خارجه ایران و سفیر وقت شوروی) استنباط می‌شود که در بقیه قسمت‌های دریای خزر حق کشتیرانی برای هر دو دولت مفروض بوده است.^{۵۷} لیکن، از حق کشتیرانی مذکور به شرح فوق و به دلایلی که در ارتباط با حق کشتیرانی مشابه تحت معاهده ۱۹۲۱ در بالا بحث شد، رژیم حقوقی خاصی که حقوق و تعهدات ایران و شوروی راجع به مسائل متعدد حقوقی مربوط به دریای خزر اعم از حق بهره‌برداری از منابع طبیعی، تخصیص مناطق دریایی و انواع مسائل و امورات دریایی به دست نمی‌آید. عبارت «دریای ایران و شوروی» حاوی حقوق و تعهدات مشخصی برای دو دولت ساحلی آن روز نیست و به سختی می‌تواند منشأ رژیم حقوقی دریایی جامعی برای دریای خزر در دنیای فعلی باشد. حتی اگر به دلیل بسته بودن دریای خزر و حضور فقط دو دولت در سواحل آن در ۱۹۴۰ نتیجه بگیریم که دریای خزر فقط مشترک بین ایران و اتحاد شوروی بوده است، این نتیجه‌گیری نسبت و ماهیت این اشتراک حقوق را مشخص نمی‌کند.

سوم، آن دسته از دیدگاه‌هایی که در دوره قبل از کنوانسیون ۲۰۱۸ آکتائو و عمدتاً در اواخر دهه هفتاد و طول دهه هشتاد شمسی با مفروض شمردن حقوق مساوی بین ایران و اتحاد شوروی، مدعی بودند که تنها حق پنجاه درصدی شوروی باید میان دولت‌های جانشین یا وراث آن تقسیم شود، در دو مبحث اساسی دچار سوءتفاهم بنیادین نسبت به مقوله جانشینی دولت‌ها بودند. یکی اینکه به نظر می‌رسد که دیدگاه مذکور تماماً بر اساس مفهوم حقوق خصوصی ارث و مقوله فرض بری ثابت وراث از ماترک ثابت مورث خویش در مورد مقوله جانشینی دولت‌ها می‌اندیشیدند. دوم اینکه، نظریات

۵۷. علی‌رغم این فرض، این سؤال هنوز وجود دارد که به‌ویژه پس از لغو فصل هشتم معاهده ترکمانچای، قوانین جامعی برای تنظیم دریانوردی تجاری و نظامی از سوی ایران برای دریای خزر وضع نشده است.

مذکور اساس و مناط سرزمینی مبحث جانشینی دولت‌ها را در نظر نمی‌گرفتند. از جمله، عنایت به این نکته نمی‌شد که دولت‌های جدید ساحلی دریای خزر در سرزمین ساحلی سابق اتحاد جماهیر شوروی، یعنی همان سرزمین‌هایی ساحلی که در هنگام انعقاد معاهده ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ اتحاد شوروی در اختیار داشت، جانشین شوروی شده بودند و نه در سرزمین دولت دیگر. در فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و ایجاد دولت‌های ساحلی جدید در دریای خزر، هیچ واقعه جابه‌جایی سرزمینی که میزان دسترسی ساحلی ایران به دریای خزر را تغییر دهد، واقع نشد. در فروپاشی شوروی انحصار شوروی بر خزر شکسته شد و اندیشه استفاده از خزر حتی برای ایران نیز جدی‌تر شد. دولت‌های جدید ساحلی همگی در سرزمین شوروی سابق جانشین آن دولت شدند و دسترسی‌های ساحلی شوروی را به ارث بردند. در واقع، معنی جانشین شوروی بودن نیز این است که «جایگزینی یک دولت به جای دولت دیگر از حیث حاکمیت بر سرزمین»^{۵۸} اتحاد شوروی رخ داده است.

بنابراین، دولت‌های جانشین اتحاد شوروی استحقاق همان حقوقی را داشتند که دولت شوروی از آن برخوردار بود، از جمله در دریای خزر. به بیان دیگر، دولت‌های ساحلی جدید سابقاً با نام و هویت اتحاد جماهیر شوروی در همین سواحل دریای خزر مستقر بودند و در اثر جانشینی دولت‌ها گسترش سرزمینی رخ نداده است. بنابراین، دولت‌های جانشین شوروی در دریای خزر از همان حقوقی برخوردارند که دولت سلف آنها از آن برخوردار بوده است. راجع به حقوق اتحاد شوروی در زمان انعقاد معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰، موضع دیدگاه حداکثری مذکور در فوق که مبتنی بر سهم مساوی ایران و شوروی است، متضمن این است که دولت تمامت‌خواه و مداخله‌گر شوروی، علی‌رغم احاطه کامل بر سواحل شرقی، شمالی و غربی دریای خزر، خود را از نتیجه طبیعی این تسلط ساحلی محروم ساخته و آب‌ها و بستر آب‌های مرتبط با این سواحل را با ایران به شراکت مساوی گذاشته بود. باید گفت که این نتیجه غیرعادی به صرف استناد به مواد مورد بحث در فوق حاصل نمی‌شود.

۳-۲-۲- فرض جانشینی نسبت به معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ در اثر جانشینی دولت‌ها

فرض دوم مبتنی بر این است که معاهده مودت ۱۹۲۱ و معاهده ۱۹۴۰ راجع به تجارت دریایی بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی در کنار سایر مسائل مقرراتی در مورد نحوه استفاده از دریای خزر داشتند و در اثر جانشینی به جمهوری آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان بر طبق ماده ۳۴ کنوانسیون ۱۹۷۸ وین^{۵۹} به ارث می‌رسند و فدراسیون روسیه نیز به عنوان استمرار شوروی متعهد به معاهدات

۵۸. چنین تعریفی از جانشینی در اسناد بین‌المللی مربوط به جانشینی دولت‌ها ذکر شده است، مثلاً:

کنوانسیون وین راجع به جانشینی دولت‌ها در معاهدات (۱۹۷۸)، ماده ۲ (۱) (ب)؛

کنوانسیون وین راجع به جانشینی دولت‌ها در اموال، اسناد و بدهی‌ها (۱۹۸۳)، ماده ۲ (۱) (الف)

۵۹. ماده ۳۴ می‌گوید:

۱- هرگاه بخش یا بخش‌هایی از سرزمین دولت برای تشکیل یک یا چند دولت جدا شوند، فارغ از اینکه دولت پیشین

به حیات خود ادامه دهد یا خیر؛

(الف) هر معاهده لازم‌الاجرا در تاریخ جانشینی دولت‌ها در رابطه با کل سرزمین دولت پیشین، در رابطه با هر دولت ←

مذکور در حیطه سرزمینی محدود شده خویش است. باید گفت که حتی در بهترین برداشت‌ها از وراثت مذکور، استناد به مبحث جانشینی منتهی به برقراری رژیم حقوقی واحد و فراگیری بین همه پنج کشور منطقه نمی‌گردد. به بیان دیگر، با فرض جانشینی، در اثر تداوم این معاهدات سه رابطه معاهداتی دوجانبه جداگانه بین ایران و هریک از سه دولت مذکور برقرار می‌شود. لیکن، حکم مذکور به هیچ وجه به این معنی نیست که بین سه دولت مذکور با یکدیگر یا بین سه دولت مذکور با سلف خود - یعنی با فدراسیون روسیه فعلی - رابطه‌ای معاهداتی نسبت به دو معاهده مذکور برقرار می‌گردد. البته، فدراسیون روسیه تنها به دلیل استمرار شخصیت و با لحاظ انقباض سرزمینی که برای آن دولت ایجاد شده، به رابطه معاهداتی خود با ایران ادامه می‌دهد. به نظر می‌رسد که برداشت اولیه حقوقی وزارت امور خارجه ایران در مورد جانشینی نسبت به معاهدات مذکور متفاوت از نتیجه‌گیری فوق بوده است و مبتنی بر این فرض بوده است که تأکید بر جانشینی نسبت به معاهدات دریای خزر، نه تنها رابطه معاهداتی چندجانبه و یکسانی میان تمام دولت‌های ساحلی دریای خزر ایجاد می‌کند، بلکه می‌تواند تا حدی پاسخ‌گوی نیازهای امروزیین مانند تخصیص مناطق دریایی به دولت‌های ساحلی و مسائل جاری دریای خزر باشد.^{۶۰}

لیکن، باید تأکید نمود که حتی اگر معاهده‌ای دوجانبه مانند معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بین ایران و اتحاد شوروی در اثر تجزیه شوروی به دولت‌های ساحلی دریای خزر، یعنی آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان به ارث برسد، هر کدام از آنها در قالب معاهده‌ای دوجانبه و در حیطه قلمرو سرزمینی (و دریایی) مربوطه خویش وارث حقوق و تعهدات اتحاد جماهیر شوروی در مقابل ایران می‌شوند. به بیان دیگر، هرچند در اثر تجزیه اتحاد شوروی و وراثت دولت‌های جانشین وی نسبت به معاهدات دریای خزر، معاهدات دوجانبه مذکور به چند معاهده دوجانبه تجزیه می‌شوند، ولی هیچ‌گاه از درون این روند، معاهده‌ای واحد و چندجانبه که تمام دولت‌های ساحلی دریای خزر را هم‌زمان و یکسان در مقابل یکدیگر متعهد سازد، بیرون نمی‌آید.

به بیان دیگر، روسیه و جانشینان وی هیچ رابطه معاهداتی در اثر تجزیه شوروی با یکدیگر نداشتند و آزاد بودند که رژیم دلخواه خویش را با یکدیگر مورد توافق قرار دهند؛ به طوری که در دوره قبل از کنوانسیون سال ۲۰۱۸ اکتائو (کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر) میان دولت‌های ساحلی دریای خزر راجع به رژیم حقوقی این دریا، دولت‌های فدراسیون روسیه و قزاقستان موافقت‌نامه مورخ ۶

جانشینی که به این طریق شکل گرفته، لازم‌الاجرا باقی می‌ماند؛

(ب) هر معاهده لازم‌الاجرا در تاریخ جانشینی دولت‌ها، تنها در رابطه با آن بخش از سرزمین دولت پیشین که تبدیل به دولت جانشین شده، صرفاً در رابطه با دولت جانشین استمرار می‌یابد.

۲- بند ۱ در صورتی اعمال نمی‌شود که:

(الف) دولت‌های مربوطه به نحو دیگری توافق کنند؛ یا

(ب) از معاهده چنین برآید یا به نحو دیگری اثبات شود که اعمال معاهده در رابطه با دولت جانشین با موضوع و هدف معاهده ناسازگار است یا اعمال معاهده شرایط اجرای آن را به نحو عمده تغییر می‌دهد.

۶۰- ممتاز و میرزائی ینگجه، پیشین، ۷-۲۶.

جولای ۱۹۹۸ راجع به تحدید حدود و تقسیم بستر قسمت شمالی دریای خزر را منعقد کردند. همچنین، سه دولت روسیه، جمهوری آذربایجان و قزاقستان موافقت‌نامه سه‌جانبه مورخ ۱۴ ماه می ۲۰۰۳ راجع به تحدید حدود مناطق مقابل و مجاور در قسمت شمالی دریای خزر را منعقد نمودند.^{۶۱} این نتیجه نمی‌توانست انگیزه و هدف حاکم بودن یک رژیم حقوقی واحد، فراگیر و یکسان میان تمام دولت‌های ساحلی دریای خزر را - که طبیعتاً باید مدنظر ایران می‌بود - تأمین نماید.

باید افزود که در همه حالاتی که کنوانسیون ۱۹۷۸ وین راجع به جانشینی نسبت به معاهدات به دلایل متفاوت نظر به تداوم معاهدات دارد، از جمله مواد ۱۱، ۱۲ (معاهدات مرزی و سرزمینی)، ۳۱ و ۳۴ (وحدت دولت‌ها، تجزیه و انحلال دولت‌ها)^{۶۲}، بدیهی است که معاهدات فقط در آن سرزمین‌هایی که سابقاً در آنها جاری بودند تداوم پیدا می‌کنند. یعنی اگر معاهده‌ای در کل سرزمین دولت سابق جاری بوده، اکنون در سرزمین هریک از دولت‌های جانشین تداوم می‌یابد. اگر معاهده‌ای فقط در بخشی از سرزمین دولت سابق جاری بوده، معاهده فقط در بخش سرزمین موضوع جانشینی تداوم می‌یابد. به بیان دیگر، در صورت تداوم معاهده به دلیل جانشینی حوزه سرزمینی - جغرافیایی

۶۱ علاوه‌براین، کنوانسیون سال ۲۰۱۸ اکتائو تلویحاً زمینه تأیید موافقت‌نامه‌های موجود دوجانبه در مورد بستر و زیربستر دریا را نیز فراهم می‌کند. بند ۱ ماده ۸ کنوانسیون ۲۰۱۸ اکتائو اعلام می‌دارد که تحدید حدود بستر دریا و زیربستر دریا بر طبق موافقت‌نامه‌های دوجانبه حاصل خواهد شد. این خود تأیید ضمنی موافقت‌نامه‌هایی است که قبلاً در این زمینه‌ها توافق شده است. بند ۱ ماده ۸ بیان می‌دارد:

تحدید حدود بستر و زیربستر دریای خزر به بخش‌ها از طریق توافق بین دولت‌های با سواحل مجاور و مقابل، ... انجام خواهد شد.

بر همین سیاق، بند ۳ ماده ۷ و بند ۱ ماده ۹ کنوانسیون مذکور به ترتیب، زمینه تحدید حدود آب‌های داخلی و سرزمینی (به عرض ۱۵ مایل از خط مبنا (بند ۱ ماده ۷)) و همچنین منطقه ماهیگیری (به عرض ۱۰ مایل از مرز دریای سرزمینی (بند ۱ ماده ۹)) را بین دولت‌های ساحلی مجاور یکدیگر از طریق توافق و با توجه به اصول و موازین حقوق بین‌الملل مقرر می‌کند. بند ۳ ماده ۷ اعلام می‌دارد:

تحدید حدود آب‌های داخلی و سرزمینی بین دولت‌های دارای سواحل مجاور با توافق بین آن دولت‌ها با در نظر گرفتن اصول و موازین حقوق بین‌الملل انجام خواهد شد.

بند ۱ ماده ۹ نیز بیان می‌دارد:

تحدید حدود مناطق ماهیگیری بین دولت‌های دارای سواحل مجاور به موجب توافق بین آن دولت‌ها و با در نظر گرفتن اصول و موازین حقوق بین‌الملل انجام خواهد شد.

بنا به مراتب، در موضوع تحدید حدود آبی آب‌های داخلی و سرزمینی و همچنین تحدید حدود منطقه ماهیگیری، با توجه به اینکه به موجب کنوانسیون مذکور، دولت‌های عضو پیشاپیش پهنای مشخصی را برای دریای سرزمینی و منطقه ماهیگیری خود پذیرفته‌اند و با توجه به اینکه گستره دریای سرزمینی یا منطقه ماهیگیری هر دولتی علاوه‌بر پهنای مشخص آن، اصولاً و در بادی امر به طول ساحل آن دولت بستگی دارد، دولت‌های مجاور، میدان مانور کمی برای اعمال ملاحظاتی از آن نوع که در مقاله فوق نقل شد، دارند. در خصوص تحدید حدود بخش‌های اختصاصی هر دولتی از بستر و زیربستر دریا، باز به نظر می‌رسد که اصل پایدار و بنیادین حقوق دریاها - یعنی طول ساحل یک دولت - از عوامل اساسی در تحدید حدود خواهد بود، همان‌طور که طول ساحل هر دولت بنیان اساسی در اختصاص آب‌های داخلی، آب‌های سرزمینی و منطقه ماهیگیری در همین کنوانسیون بوده است.

62. ILC Commentary, Yearbook of the International Law Commission, 1974, Vol. II, Part One, 260-266; also Shaw, International Law, 738-740.

معاهده گسترش نمی‌یابد و معاهده تنها در همان سرزمینی که جاری بوده تداوم می‌یابد. به بیان ساده و همانند مبحث ارث در حقوق داخلی، هیچ‌گاه چیزی بیش از آنچه ماترک مورث بوده به ارث نمی‌رسد.^{۶۳} به همین دلیل باید توجه داشت که در صورت تداوم معاهدات دوجانبه به دلیل جانشینی، معاهده دوجانبه به چند معاهده دوجانبه تقسیم می‌گردد و هر یک از دولت‌های جانشین در سرزمین خود با دولت دیگر طرف معاهده دارای رابطه معاهداتی می‌شود. لیکن معاهده دوجانبه فرضی مذکور هیچ‌گاه به معاهده‌ای چندجانبه تبدیل نمی‌شود. یعنی بین دولت‌های متعدد جانشین حاصل از تجزیه یا انحلال، رابطه معاهداتی جدیدی به دلیل جانشینی شکل نمی‌گیرد.

مثال معاهده فرضی استرداد مجرمین بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی می‌تواند به توضیح مطلب بالا کمک کند. فرض کنید که ایران و اتحاد جماهیر شوروی معاهده‌ای مبنی بر استرداد مجرمین از قلمروهای همدیگر دو سال قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی منعقد کرده بودند که در زمان فروپاشی شوروی و بعد از آن نیز اعتبار داشته است. اکنون، فرض کنید که عقیده غالب این است که معاهده مذکور جانشینان شوروی مانند قزاقستان و ترکمنستان و ... را نیز در قبال ایران و ایران را در قبال دولت‌های مذکور متعهد می‌سازد که معاهده مذکور را اجرا نمایند. نتیجه جانشینی دولت‌ها در این حالت این است که دولت روسیه به عنوان استمرار شوروی در سرزمین فعلی منقبض شده خویش به رابطه معاهداتی با ایران ادامه می‌دهد و علاوه بر آن هر یک از جانشینان شوروی در رابطه با سرزمین‌های جدید خویش با ایران دارای رابطه معاهداتی دوجانبه استرداد می‌گردند. لیکن، بین روسیه و جانشینانش و بین جانشینان روسیه با همدیگر هیچ‌گاه رابطه معاهداتی در اثر جانشینی ایجاد نمی‌شود و معاهده مذکور به یک معاهده چندجانبه تغییر ماهیت نمی‌دهد.

نتیجه‌گیری

معاهدات گلستان، ترکمانچای و آخال دسترسی ایران به سواحل دریای خزر را به طور قابل ملاحظه‌ای کاهش داد. در این دوران و حتی در دوران پس از تأسیس اتحاد جماهیر شوروی، ایران هیچ‌گاه حضور جدی تجاری، نظامی و اقتصادی در دریای خزر نداشته است. در فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و ایجاد دولت‌های ساحلی جدید در دریای خزر، هیچ واقعه جابه‌جایی سرزمینی که میزان دسترسی ساحلی ایران به دریای خزر را تغییر دهد، واقع نشد، بلکه انحصار شوروی بر خزر شکسته شد و اندیشه استفاده از خزر حتی برای ایران نیز جدی‌تر شد. دولت‌های جدید ساحلی همگی در سرزمین شوروی سابق جانشین آن دولت شدند و دسترسی‌های ساحلی شوروی را به ارث بردند. در واقع، معنی جانشین شوروی بودن نیز این است که «جایگزینی یک دولت به جای دولت دیگر از حیث حاکمیت بر سرزمین» اتحاد شوروی رخ داده است.

بر طبق رویه مستمر، درازمدت و پایدار دیوان دادگستری بین‌المللی، اصل «خشکی بر دریا مسلط

۶۳ حتی در وضعیتی مانند حکم ماده ۱۵ کنوانسیون وین ۱۹۷۸ راجع به گسترش معاهدات دولت گیرنده بخشی از سرزمین از دولت دیگر، دلیل این امر قاعده «پویایی قلمرو معاهده» است و نه اثر جانشینی.

است» اصل بنیادین حقوق بین‌الملل است که به موجب آن وضعیت سرزمین خشکی نقطه عزیمت برای تعیین حقوق دریایی دولت ساحلی است. به بیان دیگر، خشکی منبع قدرتی است که دولت برای توسعه سرزمینی بر دریا اعمال می‌کند.

معاهدات ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ دارای مقررات اندک سرزمینی از حیث رژیم حقوقی دریای خزر بودند. یعنی: امکان کشتیرانی بالسویه در دریای خزر برای کشتی‌های دارای پرچم ایران و اتحاد شوروی و ایجاد منطقه‌ای به عرض ده مایل از ساحل هر دولت به عنوان منطقه اختصاصی ماهیگیری آن دولت. موازین و مبانی حقوقی دیگری که مسائل فراوان نوین دریایی را پاسخ دهد از معاهدات مذکور حاصل نمی‌شود. حق کشتیرانی «السویه» و اصولاً حق استفاده از دریا ملازمه‌ای با مالکیت آن ندارد. حق حاکمیت بر مناطق دریایی باید با مراجعه به مبانی اصلی خود احراز گردد. تعیین منطقه ماهیگیری ده مایلی در طول ساحل هر دولت به موجب معاهده ۱۹۴۰، خود مبتنی بر اصل «خشکی بر دریا مسلط است» تنظیم شده و نشان می‌دهد که تخصیص منطقه دریایی مذکور در زمان اتحاد شوروی نیز بر طبق طول ساحل آنها صورت گرفته و تساوی ریاضی حقوق در آن زمان نیز مطرح نبوده است.

مشارکت در تدوین کنوانسیون آکتائو به عنوان یک رژیم حقوقی جدید و فراگیر و به‌ویژه امضای آن توسط دولت جمهوری اسلامی ایران، به معنی نارسایی افناعی و عدم پیشرفت دیدگاه اشتراک و تساوی حقوق دریایی دولت‌های ساحلی خزر مبتنی بر طرح جانشینی دولت‌هاست، ولی در اصل خود اقدامی واقع‌بینانه از حیث حقوق و روابط بین‌المللی در پاسخگویی به مسائل جدید خزر است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب‌ها

- اداره کل مهندسی سازمان سواحل و بنادر و دریانوردی. ژئومورفولوژی در مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی ایران (جلد اول: سواحل دریای خزر، برگرفته از مطالعات طرح مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی ایران) (ICZM). تهران: سازمان بنادر و دریانوردی، تهران، ۱۳۹۳.
- بحرینی، سید رمضان و کوروش اتحاد. زمین‌شناسی حوضه جنوب خزر از نگاهی دیگر. تهران: انتشارات سارگل، ۱۳۹۳.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. تاریخ روابط خارجی ایران (۱۵۰۰-۱۹۴۵). چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۵.

مقاله‌ها

- آقائی، بهمن. «رژیم حقوقی دریای مازندران»، مجله حقوقی ۸ (۱۳۶۶): ۱۹۱-۲۱۴.
- باوند، داود. «رژیم حقوقی دریای خزر: نگاهی به ابعاد محیط زیستی و امنیتی». فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز ۳۶ (۱۳۸۰): ۱-۹.
- بیگدلی، علی. «ایران و روسیه عصر صفوی». پرتال علوم انسانی (۱۳۸۷).
<http://ensani.ir/fa/article/10918/>
- پور شیخیان، علیرضا. «رژیم حقوقی دریای خزر: مشاع، تقسیم یا استمرار همکاری‌های چندجانبه». چشم‌انداز جغرافیائی (مطالعات انسانی) ۱۵ (۱۳۹۰): ۱۵-۳۴.
- تاریخ ایرانی ۲۴ مرداد ۱۳۹۷، کد ۶۴۱۵،
<http://tarikhirani.ir/fa/news/6414>
- دمیرچی‌لو، محبتی. «نگاهی ایرانی به سیر تحولات رژیم حقوقی دریای خزر»، دوفصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی ۱۱ (۱۳۸۶-۱۳۸۷): ۲۱-۴۶.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا. «رژیم حقوقی دریای خزر از دیدگاه حقوق‌جانشینی کشورها». پژوهش حقوق و سیاست ۲۶ (۱۳۸۸): ۲۶۱-۲۷۴.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا. «رژیم عمومی دریای خزر از دیدگاه حقوق‌جانشینی کشورها». ماهنامه حافظ ۲ (۱۳۸۳): ۶۷-۶۲.
- طلائی، فرهاد. «وضعیت حقوقی دریای خزر یک ضرورت برای رژیم حقوقی جدید و فراگیر». دنیای حقوق ۲۳ (۱۳۹۵): ۴-۹.
- گزارش پژوهشگاه ملی اقیانوس‌شناسی و علوم جوی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. دریاهای پیرامونی (دریای خزر)، ویژگی‌های سواحل دریای خزر، (۱۴۰۰).
- <http://www.inio.ac.ir/Default.aspx?tabid=2015>.
- مدنی، جلال‌الدین. «ایران در حاشیه! تأملی درباره رژیم حقوقی دریای خزر». پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (۱۳۸۱).
- ensani.ir/fa/article/8958/.
- ملکی، عباس. «کندوکاوی در نظام حقوقی خزر و سهم ایران». ۳۱ خرداد (۱۳۸۴):

cultur.blogfa.com/post/281

- ممتاز، جمشید و سعید میرزائی ینگجه. «رژیم حقوقی دریای خزر: دیدگاه‌های ایران». *مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز* ۳۵ (۱۳۸۰): ۷-۲۶.
- مولائی، یوسف. *رژیم حقوقی دریای خزر*. شماره ۲۱۰۲. روزنامه ایران. ۳۱ فروردین (۱۳۸۱).
- میر فخرائی، سید حسن. «سیاست خارجی دولت موقت: از عدم تعهد تا اصل نه شرقی نه غربی». *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست* ۳۸ (۱۳۹۳): ۶۱-۸۱.
- ناظمی، مهرداد. «دریای خزر و حقوق بین‌الملل: گزینه‌های متفاوت با توجه به آرای دیوان بین‌المللی دادگستری». *مجله حقوقی* ۲۷-۲۸ (۱۳۸۱-۱۳۸۰): ۱۴۷-۳۴۸.
- ناظمی، مهرداد. «بررسی رژیم حقوقی دریای خزر». *مجلس و پژوهش* ۳۵ (۱۳۸۱): ۲۵۱-۲۳۱.
- ولی زاده، اکبر و مهدی صادقی. «کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر و جایگاه ایران در ژئوپلیتیک انرژی قفقاز جنوبی» *مطالعات اوراسیای مرکزی* ۱۴ (۱۴۰۰): ۱۵۳-۱۷۶.

ب) منابع انگلیسی

- I.C.J. Reports, "North Sea Continental Self Cases" (Germany v. Denmark), 1969.
- I.C.J. Reports, "Aegean Sea Continental Shelf Case" (Greece v. Turkey), 1978.
- I.C.J. Reports, "Maritime Areas and Territorial Dispute ("Qatar v. Bahrain), 2001.
- I.C.J. Reports, "Maritime Dispute, (Nicaragua v. Honduras)", 2007.
- I.C.J. Reports, "*Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada v United States of America)*" (Merits), 1984.
- I.C.J. Reports, *Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v Ukraine)*" (Merits), 2009.
- I.C.J. Reports, "*Continental Shelf (Tunisia/Libyan Arab Jamahiriya)* (Merits), ۱۹۸۲.
- I.C.J Reports, "Maritime Dispute (Nicaragua v. Columbia)", 2012.
- I.C.J. Reports, "Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)", 1997.
- ILC Commentary, Yearbook of the International Law Commission, Vol. II, Part One, 1974.
- ITLOS Case No. 16, "*Dispute Concerning Delimitation of the Maritime Boundary between Bangladesh and Myanmar in the Bay of Bengal (Bangladesh v Myanmar)*, Judgment of 14 March 2012.
- PCA Award, "*The Bay of Bengal Maritime Boundary Arbitration (Bangladesh v India)*", 7 July 2014.
- Jia, Bing Bing. "The Principle of the Domination of the Land over the Sea: ...". *German Yearbook of International Law* 57(2014): 63-93.
- Schofield, C.H. "Parting the Waves: Claims to Maritime Jurisdiction and the Division of the Ocean Space". *Penn State Journal of Law and International Affairs* 1(1)(2012): 40-58.
- Shaw, Malcom. *International Law*. 8th Ed. Cambridge: CUP, 2017.